

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri*

Fikretin Yavuz** - Zeynep İskefiyeli***

*“Ecebilerden ümit etmeyip menâfîmizi bizzat kendimiz
müdâfaa etmeliyiz. Biz Ermeniyiz. Daima Ermeni kalmalıyız.
Berlin Konferansı'ndan sonra milletimizin istikbaline ümit eylemeliyiz.
Ermeniler müttefiklik hareket ederler ise Ermenistan esaretten kurtulacaktır”.*
(Hasköy, 8 Kanun-ı sâni (1)879) Minas Çeraz.

Öz

Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti açısından son derece olumsuz sonuçlar doğurmuş, adeta devletin yıkılmasına giden sürecin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Rusya'nın bilhassa Balkan politikası nedeniyle mimarı olduğu ve tarihe 93 harbi olarak geçen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı dünya tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuş, savaş sonrası büyük devletler Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikalarında köklü değişikliklere gitmişlerdi. Özellikle İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak şeklindeki tarihi politikasını terk etmiş, Rusya'nın savaş sonrasında Osmanlı coğrafyasında avantajlar elde etmesi sebebiyle Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de tadilini sağlamıştır. Ayastefanos Antlaşması ile Ermeniler iki devlet arasında yapılan bir anlaşma maddesine ilk kez konu olmuşlardır. Berlin'de bir konferans toplanacağı haber alındığında Ermeni Patrikhanesi buraya bir heyet gönderme kararı aldı. Heyet Avrupa başkentlerini dolaşarak kongrede kendilerine destek olunmasını, ilgili devletlerin yetkililerinden talep etti. Patrikhane'nin bu heyetinde cemaatin yakından tanıdığı eski Patrik Mıgırdıç Kırmıyan, Minas Çeraz, Stefan Papaz-

* Bu çalışma 08-11 Nisan 2015 tarihleri arasında Akdeniz Üniversitesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen *Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, fyavuz@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3161-457X

*** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, zcumhur@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3841-815X

Makale Gönderim Tarihi: 30.11.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

yan ve Horen Narbey vardı. Heyet Roma, Paris, Londra'da görüşmeler yaptıktan sonra Berlin'e gitti. Hem Avrupa başkentlerinde ilgili devletlerin dışişleri bakanları gibi önemli kimselerle yaptıkları görüşmelerde hem de Berlin'de kongreye katılan devlet temsilcileri nezdinde ciddi bir kulis faaliyeti, adeta propaganda yapan heyet kongrenin sonuna kadar Berlin'deki faaliyetlerini sürdürdü. Bu çerçevede çalışmada heyetin Avrupa başkentleri ve Berlin'deki faaliyetleri arşiv vesikaları, yerli ve yabancı kaynaklarla ele alınacak, sürecin Ermeni Meselesi'ne nasıl bir etkisi olduğu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Berlin Kongresi, Patrikhane Heyeti, Roma, Paris, Londra.

The Activities of the Berlin Delegation of the Armenian Patriarchate of Istanbul in Europe

Abstract

The Treaty of Berlin had extremely negative consequences for the Ottoman State that was actually the starting point of the course leading to the collapse of the state. The Turkish-Russian War of 1877-78, recorded as "93 Harbi" (Battle of 93) and which the Russians were the architecture due to their Balkan policy, had considerable consequences in terms of World history. Especially after the battle, the Great Powers made radical changes in their policies against the Ottomans. Specifically Britain abandoned its historical policy of saving the integrity of Ottoman State. Britain provided the amendment of the Treaty of San Stefano in Berlin, since Russians gained advantages on the Ottoman geography following the Battle. With San Stefano, Armenians became the subject of an article of an agreement signed by two powers. When it was heard that a congress would be held in Berlin, the Armenian Patriarchate of Istanbul decided to send a delegation to Berlin. The delegation travelled around the European capitals and asked for support from the relevant states' authorities at the Berlin Congress. In the delegation, there were well-known ex-patriarch Mkrtych Khrimian, Minas Tcheraz, Stefan Papazian and Khoren Narbey whom the Armenian community knew closely. The delegation went to Berlin after negotiating in Rome, Paris and London. Carrying out serious lobbying activities both in the European capitals with the important parties such as the foreign ministers of the relevant states and their representatives attending the congress, the delegation continued its activities in Berlin until the end of the congress. In this context, this study aims to discuss the

activities of the Armenian delegation in European capitals and Berlin and to evaluate the impact of this process on the Armenian Question through the archival documents, local and foreign sources.

Keywords: Armenian Question, Congress of Berlin, Delegation of Patriarchate, Rome, Paris, London.

Giriş

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, bağımsızlık isteyen Ermeniler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan bu savaş, Osmanlılar ile Rusya arasındaki kısa, fakat sonuçları itibariyle en ağır savaşlardan biridir¹. Savaş sonunda yapılan Ayastefanos Antlaşması'na, Ermenilerin faaliyetleri ve Rusya'nın oluru neticesinde kendileri ile ilgili bir madde eklenmişti. 29 maddeden oluşan bu antlaşmada yer alan Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskûn yerlerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerle karşı himaye edilmesi gerektiğine dair 16. madde, önceleri bir iç mesele olan Ermeni Sorunu'nun uluslararası alana taşınması yolunda atılmış ilk adımdır². Ancak antlaşma ile Rusya'nın elde ettiği avantajlardan dolayı İngiltere'nin büyük tereddütleri vardı. Bu nedenle İngiltere ve Avusturya'nın önderliğinde, Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi amacıyla Berlin'de devletlerarası bir kongrenin toplanmasına karar verildi³.

Berlin'de yapılacak kongre Ermeniler için bir fırsat olarak görüldü. Bilhassa bağımsızlık isteyen Ermeniler tahayyül ettikleri böyle bir devlete kavuşmanın yolunun Avrupa'dan geçtiğini biliyorlardı. Yani Avrupa'nın müdahalesi olmadan özerklik veyahut bağımsızlık gibi bir statü elde edemeyeceklerinin farkındaydılar. Bu sebeple öncelikle meseleye Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek ve desteklerini sağlamak gerekiyordu. İşte bu amaçla, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve ileri gelen Ermeniler, Berlin'de toplanacak olan kongre öncesinde ve sırasında propaganda faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere bir heyet kurmaya karar verdiler. Bu heyet, bağımsızlık isteğinden tutun, Ermenilerin yaşam şartlarını iyileştirmek isteyen herkes için önemli bir işe girişecekti. Bu nedenle gidecek olan heyetin üyeleri

- 1 Kamuran Gürün, "Türkiye'de Ermeni Sorunu'nun Yaratılışı", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983)*, Manisa, 1983, s. 104.
- 2 Vardan Aramovic Parsamian, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg.* Erivan, 1972, s. 259.
- 3 Parsamian, *a.g.e.*, s. 285.

bu meseleyi Avrupalılara anlatmak konusunda mahir kişiler olmalıydı. Heyet bu öncelikler dikkate alınarak seçilip Avrupa'ya gönderildi.

Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de tadil edileceği haberini alan İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun faaliyetlere başlamıştı⁴. Patrikhane, Kirkor Odyan'ın teklifi üzerine Berlin'de toplanacak kongre için bir heyet gönderilmesi kararını aldı. Bu heyet içerisinde Ermeni Meselesi'ni yakından takip eden eski Patrik Mıgırdıç Kırumyan ile Başpiskopos Horen Narbey, kâtip ve tercüman olarak Stefan Papazyan ile Minas Çeraz yer aldı⁵. Aynı misyonlar yüklenen bu heyetten Beşiktaş Başpiskoposu olan Horen Narbey, Rus Çar'ı II. Alexandre ile görüşmek üzere Petersburg'a gönderildi. Gorçakoff ve Çar II. Alexandre tarafından kabul edilen Narbey, Çar'a Ermenistan dediği Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde Lübnan'dakine benzer muhtariyet talep eden bir proje takdim etti⁶. Bu konuda bir Fransız gazetesine yansıyan habere göre Narbey, Rusya'ya yalnız gitmemişti. 10 Mart tarihiyle Petersburg'dan alınan bilgiye göre, üç Ermeni papazı, İstanbul'dan ayrılıp Odessa'ya gelmiş, bunlardan ikisi Eçmiyazin'e, diğeri ise Petersburg'a yola koyulmuştu⁷. Aynı gazetenin iki hafta sonraki nüshası Ermenilerin iki heyet yolladığını teyitle, başında "önemli bir Başpiskoposun" olduğu heyetin Petersburg'a, diğer heyetin ise Ermenilerin "Kürtlerden" korunması için talepte bulunmak üzere Loris Melikoff'a yollandığını

4 Aslına bakılırsa Nerses 93 Harbi öncesinde, Osmanlı yönetimine karşı olumlu bir tavır sergilemişti. Ancak savaş başladıktan sonra Patrik'in tavırlarında ciddi değişiklikler görülmüştür. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, ss. 65-74. Berlin'de yapılacak kongreyi haber aldığı Nerses'in en fazla başvurduğu kişi İngiliz elçisi olmuştur. Patrik İngiliz elçisi Layard'ı ziyaret ederek, Ermenilerin beklentileri ile bu konudaki isteklerini ona aktardığı gibi Lord Derby'e yazdığı mektup ve Ermenilerin taleplerini içeren memorandumu da elçiye vermişti. Kongre ile ilgili bu ilk ziyaretinden sonra Nerses'in birçok kez daha Layard'ın kapısını çaldığını söylememiz gerekir. *Layard to the Earl of Derby*, FO. 424/68, no. 639, 18 March 1878, ss. 346-348, *The Armenian Patriarch of Constantinople to the Marquis of Salisbury*, FO. 424/70, no. 134-134/1, 12 Avril 1878, ss. 69,70-72.

5 Muşa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 7.

6 Musa Şaşmaz, "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8 (2015), s. 340. Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, 2. Baskı, Sebül Yaymevi, İstanbul 1995, s. 52. Narbey'in Çar Alexander ile yaptığı görüşmenin detayları için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, ss. 217-219.

7 Haberde Rusya'ya giden kişilerin isimleri şu şekilde verilmiştir: Meşhur Manoss, İzmirliyan-Horen ve Narses, *Le Temps*, no:4179, 15 Mars 1878, s. 1.

kaydediyordu⁸. Bir İngiliz gazetesine göre ise, Horen Narbey Türk Ermenilerinin delegesi olarak Petersburg'a henüz gelmiş, Prens Gorçakoff'u ziyaret edip, Ayastefanos'un 16. maddesine benzer tarzda hususlar içeren bir memorandumu ona sunmuştu. Habere göre Prens, Narbey'in söylediklerini dikkate alacağını, kısa süre içerisinde iadeyi ziyarette bulunacağını söyledi⁹. Netice itibarıyla başpiskopos, Rusya'da çalması gereken bütün kapıları çaldıktan sonra kongrenin toplanacağı Berlin'e gitmek üzere 11 Haziran'da Petersburg'dan ayrıldı¹⁰.

Rusya'ya yolladığı Narbey'in yanı sıra Patrikhane'nin esas beklentisi Avrupa'ya gidecek Kırımyan'ın başında olduğu heyette idi. Bu heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve Türkiye'de otonom bir Ermenistan kurulması için hazırladıkları yedi maddeden oluşan proje vardı¹¹. Görünen, bu çok mühim heyetin Avrupa'ya gidişi gizli tutulmak isteniyordu. Ancak durumun çok da böyle olmadığı, heyetle ilgili gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Mesela bir İngiliz gazetesinin İstanbul'daki özel muhabiri bu konuda Ermeni Patrikhanesi'nde bir meşveret meclisinin kurulduğunu, isimlerini vermeden Berlin'e gönderilmek üzere üç itibarlı kimse ve önemli bir ruhaninin seçildiğini kaydetmektedir¹². Bununla birlikte bazı gazetelerde heyetin Avrupa'ya politik sebeplerle gittiğinin de altı çizilmektedir. Bu konuda *Levant Herald* gazetesinde eski patriğin bir Fransız vapuruyla Avrupa'ya gittiği, çok açık bir ifade olmaksızın gidişinin ihtimal politik sebeplerden kaynaklandığı belirtiliyorken¹³, İngiliz ve Fransız basınına yansıyan bir haberde ise daha açık bir şekilde Eski Patrik Kırımyan'ın "*Ayastefanos'ta dikkate alınmayan Ermeni Sorunu*" için büyük devletlere, bilhassa İngiltere'ye başvurmak için İstanbul'dan yola çıktığı kaydediliyordu¹⁴.

Eski Patrik Kırımyan ve Minas Çeraz 1878 yılı Mart ayının üçüncü haftasında İstanbul'dan ayrılarak Roma'ya hareket ettiler. Çeraz, bu seyahat ile ilgili tüm detayları Berlin Kongresi'nden sonra kaleme aldığı "Ermenistan ve İtalya" adlı risalesinde anlatmıştır. Ash Ermenice olan bu eserin Türkçe muhtasar özeti Osman-

8 *Le Temps*, no:6192, 01 Avril 1878, s. 2.

9 *The Times*, 03 April 1878, s. 5, Issue 29219.

10 *El Siglo Futuro*, Miércelés 12 de Junio de 1878.

11 Detayları için bkz. Uras, *a.g.e.*, ss. 227-235, Antoine De La Jonquiere, *Histoire de l'Empire Ottoman, Depuis Les Origines jusqu'au Traite De Berlin*, (Paris, Librairie Hachette Et C. 1881), ss. 39-44.

12 *London Evening Standard*, 25 March 1878, s. 5.

13 *Basiret*, 10 Mart 1294, no. 2386, s. 1.

14 *Le Temps*, no: 6183, 23 Mars 1878, s. 2, *Le Constitutionne*, 25 Mars 1878, no. 82, s. 1, *The Times*, 23 March 1878, s. 5, Issue 29210.

lı Arşivi'nde mevcuttur¹⁵. Başta Çeraz'ın bu risalesi olmak üzere arşiv vesikaları, yerli yabancı kaynaklarla, heyetin yaptığı bu önemli seyahat değerlendirilecektir. Zira üç önemli Avrupa başkenti (Roma-Paris-Londra) ve ardından Berlin'de yapacakları ziyaretlerde önde gelen devlet adamları ile görüşerek kongrede desteklerini talep edeceklerdi.

1. İtalya'daki Faaliyetler

Minas Çeraz'ın "Ermenistan ve İtalya" adlı eserinin giriş kısmında söylediğine göre, 6/18 Mart 1878'de Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Avrupa'ya gidecek heyette kendisinin tercüman ve kâtip sıfatıyla bulunmasını istemiştir. Memuriyetin ücretsiz, güç ve tehlikeli olmasına rağmen Çeraz bu görevi kabul ettiğini ifade etmektedir¹⁶. Heyet ellerinde "Muhtar Ermenistan" adını taşıyan bir projeye 8/20 Mart 1878 Çarşamba günü yola çıktı. Söz konusu projede Ermenilerin neden bağımsız bir devlet kurmaya hakları olduğu açıklanıyor, ilişğinde ise "Ermenistan" diye tabir edilen bölgenin haritası bulunuyordu¹⁷. Yola çıkmadan bir gün önce yani 7/19 Mart tarihinde Kırmıyan ve Çeraz, Odessa'ya hareket edecek bir Rus vapuruna binmişler fakat geminin kaptanı, "*Rusya Hükümeti Osmanlı topraklarından Avrupa'ya rahip götürmeyi yasaklamıştır*", diyerek onları vapurdan indirmiştir. Heyet ertesi gün yani 20 Mart tarihinde İtalyanların "*Mediterraneo*" adlı gemisine binerek İstanbul'dan ayrılırken Kırmıyan'ın mürur tezkiresi Anadolu'ya gitmek üzere Mıgırdıç Efendi ve Minas Çeraz'ın pasaportu da Hocabey'e gitmek üzere otuz beş yaşında Krikoryan adına hazırlanmıştı. Bunun sebebi çantasında ve üzerindeki evrakların yakalanması ihtimaliydi ki Çeraz kendi şahsından ziyade milleti için korktuğunu belirtmektedir. Nitekim bu olmamış gümrük memuru söz konusu evraka bakmamış ve heyet vapura binmeyi başarmıştır. Çeraz 8/20 Mart'ta yazdıklarını şu romantik ifadelerle sonlandırmaktadır: "*Elveda İstanbul şehri, müddet-i hayatımda birinci defa olarak seni terk ediyorum. Milletimin felaket ve mesâibi (musibetleri) beni*

15 Minas Çeraz, *Hayasdan yev İdalia*, Gosdantnubolis [İstanbul] : Aramyan Dbakrutyun, 1879, ss. 1-46, Osmanlı Arşivi'ndeki kayıta kitabın künyesi şu şekildedir: Minas Çeraz, *Ermenistan ve İtalya*, Aramyan Matbaası, Dersaadet, 1879. BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/1-3/6. Aynı arşiv belgesinde Çeraz'ın kaleme aldığı "Berlin Kongresi'nden Ne İstifade Eyledik" adlı risalesinin de özeti yer almaktadır. Bu arşiv belgesi üzerinden farklı kitapların özeti olduğu belirtilmeksizin Çeraz'ın faaliyetlerini ele alan bir çalışma için bkz. Serdar Sakin, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, ss. 237-258.

16 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/2.

17 Parsamian, *a.g.e.*, s. 286.

sevk ediyor, hareket ediyorum". Heyet 24 Mart'ta İtalya'nın güneyindeki Brindisi'ye¹⁸, 26 Mart tarihinde ise Roma'ya vararak "Londra Otel'i"ne yerleşti. Tavsiye mektupları dönemin Dışişleri Bakanı olan Mösyö Depretis'e yazılmıştı. Depretis'in görevinden azledildiğini, yerine atanan kişinin ise kendileriyle aynı gemide İtalya'ya gelen İstanbul elçisi Luigi Corti¹⁹ olduğunu burada öğrenen Çeraz, Kırmıyan ve kendisi için kartvizit bastırmıştı. Kırmıyan'ın kartvizitini "*Daron Başpiskoposu ve Memalik-i Şahane Ermenilerinin eski Patriği Mıgırdıç Kırmıyan*", kendisininkini ise "*Ermeni Heyet-i Mebusesi Kâtibi Minas Çeraz*" şeklinde hazırlattı. Çeraz, Kırmıyan'ın kartvizitini Berlin'e gittiklerinde "*Memalik-i Şahane Ermenilerinin Murahhası ve Eski Patriği Başpiskopos Mıgırdıç Kırmıyan*" şeklinde değiştirdiğini, murahhas sıfatının Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey'in kartvizitlerinde de yazıldığını kaydetmektedir²⁰.

Anlattığına göre Minas Çeraz yeni Dışişleri Bakanı ile görüşmek için müsteşar Korniyelli'ye başvurmuş ve randevu almayı başarmıştı. 27 Mart 1878 çarşamba günü Kırmıyan ve Minas Çeraz, İtalya Dışişleri Bakanı Corti ile görüşmek üzere otelden ayrılmış ve saat 14.00'de Corti'nin huzuruna çıkmışlardı. Kırmıyan rahip elbiseleriyle, Çeraz da başında kırmızı fesiyle Dışişleri Bakanı'nın karşısında durdular. Kabul esnasında Minas Çeraz'ın Kırmıyan'ı takdim etmesinin üzerine Corti şunları ifade eder:

"...Doğuda 5 milyon Ermeni olduğu ve İstanbul Patriği'nin Ermenistan'ın patriği olduğu iddiaları açıkça yalandır. Bütün dünyada yaklaşık olarak 2 milyon Ermeni vardır. Bunların ruhani reisleri ise Rusya'da eski Ermenistan denilen Nahçıvan eyaletinde bulunan Eçmiyazın

18 Çeraz, Brindisi'de başlarından geçenleri de kaydetmiştir. Risalesi'nin 12/24 ve 13/25 Mart tarihli başlıklarının altında Roma'ya gitmek için trene binmeleri gerekirken tren gittiği için geceyi Brindisi'de geçirmek zorunda kaldıklarını ve bu yüzden Otel Orientale adlı bir misafirhaneye gittiklerini belirtmektedir. Çeraz'ın burada bahsettiği ilginç bir olay Kırmıyan'ın nasıl bir ruhani olduğuna dair ipuçları vermektedir. Buna göre gittiklerinin ertesi günü yani 27 Mart'ta kahvaltıda kendilerine hizmet eden İtalyan bir genç Kırmıyan'a dikkatle bakmaktadır. Bu kişi dünyanın her bir tarafından gelen yabancılar görmüşse de ruhani kıyafetleri içerisinde bir Ermeni rahibi ilk kez gördüğü için Kırmıyan hakkında nazik bir şekilde Çeraz'dan bilgi almak ister. Çeraz da İtalyanca "*bu kişi Başpiskopos ve Ayyalı'dır*", dediğinde genç de: "*Arkadaşımızın Kardinal ve daha sonra Papa olmasına dua ederim*" der. Çeraz, hizmetçinin bu duasını Kırmıyan'a tercüme ettiğinde bu sefer Başpiskopos, Ermenistan'ın Papalık görevinin uhdesinde olduğunu söylemesini ister. Bunun üzerine İtalyan genç ile karşılıklı olarak tebessüm ederler. Daha sonra trene binerek Brindisi'den ayrılırlar, Apenin dağları buzlarla kaplıdır. Kar yağışı aralıksız devam ettiğinden vagon içerisinde çok üşümüşlerdir BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/2-3/3.

19 Corti'nin tayini Osmanlı basınına da yansımıştır. *Vakit*, 21 Mart 1878, No.866, s. 4.

20 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/3.

Patriği'dir. Piskopos sıfatını almak isteyen bir Ermeni papazı bu nedenle Nahçıvan'a gitmek mecburiyetindedir. Bütün Osmanlı toprağında ancak 1 milyon Ermeni vardır"²¹.

Hariciye Nazırı'nın bu ifadeleri heyete bir soğuk duş olmakla birlikte bundan sonra Corti'nin heyete yönelik tavrının daha mutedil olduğu dikkati çeker. Devamla Corti "*Piskopos Efendi Avrupa lisanlarına aşına değil midir?*" diye sormuş, Çeraz da Kırmıyan'ın sadece doğu dillerine vakıf olduğunu belirtmiş ve kendisinin tercüman olarak kabul buyrulmasını talep etmiştir²².

Tanışma faslından sonra Kont Corti Ermeni Heyeti'nin isteklerine yönelik olarak, "*...Ermeniler muhtariyet idaresi talep ediyorlar fakat bu muhtariyet Rumeli'de mi yoksa Anadolu'da mıdır?...*" şeklinde bir soru sormuş, bunun üzerine, Kırmıyan da "*Rumeli tarafında da Ermeniler vardır fakat Ermeni milletinin ekserisi Anadolu'da yaşadığından orada bir muhtariyet idare talep ediyoruz*" dedi. Daha sonra Dışişleri Bakanı Corti sözlerini, "*peki şimdi taleplerinize dair izahatı dinlemeye hazırım*" şeklinde sürdürdü. Kırmıyan bunun üzerine uzun bir izahatta bulunurken Çeraz da söylediklerini tercüme etmiştir. İtalyan askerini överek başladığı konuşmasında Kırmıyan İslahat Fermanı'nın Müslümanlar ile azınlıklar arasında tam bir eşitlik sağlamak için Avrupalı devletlerin tavsiyesi ile ilan edildiğini, eşitlik fikrinin güzel olmakla birlikte Osmanlı'da uygulanmasının mümkün olmadığını belirtti. Ardından bu fikrini desteklemek için kendisinin nasıl bir zihni arka plana sahip olduğunu da ortaya koyan şu ifadeleri dile getirdi: "*Zira bir tebaanın hürriyet ve eşitliğini ancak hükümet-i cismaniye temin edebilir. Şimdi Osmanlı Hükümeti ruhani bir hükümet olduğu gibi Padişah da halifedir ve İslam dininin de mutlak lideridir*". Kırmıyan bu sözlerinin ardından İslamiyet'te eşitlik ilkesinin imkânsız olduğundan bahsederken Papalığın bu olmaz anlamındaki "*non possumus*" tabirine atf yapıp İslamiyet'te eşitlik ilkesinin bundan daha zor olduğunu ileri sürdü. Bu ifadelerinin ardından Dışişleri Bakanı'nın hoşuna gidecek sözler sarf eden Kırmıyan, İtalyanların hürriyet fikirleri sayesinde Papa'nın elinde cismani kuvveti kalmadığını, Padişah'ın ise cismani ve sınırı olmayan bir güce sahip ve çok geniş bir ülkeye hâkim olduğunu ve bundan dolayı hürriyet ve eşitlik usulünün ne Rumeli'de ne de Anadolu'da icra edilemeyeceğini kaydetti²³. Kırmıyan'ın konuşmasının bu kısmında dikkati çeken bir husus da Ermeni nüfusu hakkında

21 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/4.

22 Burada ilginç olan heyetin Corti ile aynı gemide İtalya'ya gelmiş olmasına rağmen, durumdan haberdar olmamasıdır. *Vakit*, 21 Mart 1878, No: 866, s. 4.

23 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/5.

yaptığı değerlendirmedir. Burada 4 milyon Ermeni'nin vekili olduğunu Ermenilerin hiçbir zaman zorluk çıkarmadıklarını, Avrupalıların adalet ve tarafsızlıklarına tam güvenleri olduğundan Osmanlı Hükümeti'ne karşı maddi manevi bir zorluk çıkarmadıklarını kaydetti. Sözlerinin devamında ise Ermeniler için eşitlik ilkesinin uygulamaya koyulmadığını belirtip Hıristiyanların hem Rumeli hem de Anadolu'da tahammül edilemez zulümlere maruz kaldıklarını iddia etti. 93 Harbi'nin sebebinin de bu mezalim olduğunu ileri süren Kırımıyan, Şark Meselesi'nin halledilmesi için toplanacağını söylediği kongrede büyük devletlerin temsilcileri Ermeni halkının isteklerini göz önünde bulundurmazlarsa meselenin kesinlikle halledilemeyeceğini belirtti ve bunu 3 milyon Ermeni adına -birkaç cümle öncesinde 4 milyon dediği- arz ettiğini kaydetti²⁴.

Bu türlü çelişkili ve ajitatif ifadelerinin devamında Kırımıyan, Ayastefanos'un 16. maddesine göre Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapması gerekse de, Hükümet'in verdiği ıslahat taahhütlarının anlamsız ve boş olduğunu, tarihi hakikatlerin bu iddialarını doğrular nitelikte olduğunu söyledi ve sözlerine şöyle devam etti: “...Ermeniler Osmanlı Hükümeti'nin böyle bir taahhüd-i bâtila (gerçek olmayan) ile iktifa edemezler (yetinemezler) onlar dahi biraderleri bulunan Avrupa-i Osmanî reayasına (Osmanlı'nın Balkan Milletlerine) musavî (eşit) bir mevkiye bulunmak isterler ve istida ettikleri (istedikleri) suret-i tesviyenin (hal çaresinin) esbab-ı mucibesini (gerektiren sebeplerini) Avrupa Kongresine arza cüret ederler...”. Konuşmasının bundan sonrasında bu taleplerinin gerekçelerini önce Hıristiyanlığa vurgu yaparak, ardından da Ermenilerin büyük zulümlere maruz kaldıklarını ileri sürerek şöyle sürdürdü:

“...Slav kavminden sonra Ermenilerden çok veya onlar kadar kalabalık bir Hıristiyan kavmi yoktur. Ermeniler şimdiye kadar Osmanlı memurları ve Kürt başbozukları tarafından diğer Hıristiyan kavimlerden daha fazla ve sürekli olarak baskı altında tutuldukları gibi bundan böyle Rus istilasından dolayı kaçarak haç aleyhinde düşmanlık ve Hıristiyanlar aleyhinde intikam sevdası peyda ederek Asya'ya sığınan Bulgaristan katillerinin zulüm ve baskıları altında bulunacaklardır...”.

24 Konuşmasının bu kısmı şu şekildedir: “...Bahtsı geçen muharebe Paris Antlaşması'nı imza eden devletlerin Şark Meselesi'ni hal ve tesviye etmek üzere akd edecekleri bir kongre ile hitam bulacağından Osmanlı ülkesinde büyük bir Hıristiyan kavmi teşkil eden Ermenilerin ahvali kongrede temsilcileri bulunacak olan devletler tarafından nazarı itibara alınmadıkça Şark Meselesi'nin kesinlikle tesviye olunamayacağını Osmanlı tebaası olan 3 milyon Ermeniler namına olarak arz ve beyana mücaseret ederim...”. BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/5.

Açıklamalarına Ermeni milletinin pozitif yanlarına vurgu yaparak devam ederken onların her alanda çok gelişmiş ve medeni bir toplum olduklarını detaylıca şu sözlerle anlattı ve nihayet konuşmasının sonunda özerk idare talep etti:

“...Ermeniler yirmi seneden fazla bir süreden beri genel seçim esasına dayanan bir milli anayasaya sahip olduklarından gayrimüslim tebaa içinde yalnız onlar idari muhtariyetin faydalarından yararlanmaya muktedirdir. Bunun yanı sıra Ermeniler, Asya'nın en ziyade medeni ve gelişmiş toplumunu temsil ederler. Ancak Ermeni milletinin ilim ve sanayide gerçekleştirdiği gelişmesi hakkında susmayı tercih edeceksem de çaba ve devamlı çalışma sayesinde eğitim alanında ulaşılan ilerlemenin derecesi hakkında zatı asilanelerinize bir fikir vermek isterim. Şöyle ki Yunan ve Latin müelliflerinin eserleriyle İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz yazarlarının meşhur bütün eserleri Ermeniceye tercüme edilmiştir. Asya'da bu hususta Ermenilere denk olan bir başka millet var mıdır? Osmanlı'nın Avrupa topraklarında yaşayan Bulgar, Boşnaklar ve Hersekliiler Avrupa medeniyetine daha yakın oldukları halde eğitimde bu kadar ilerleyebildiler mi? İşte bahsedilen bu hususlardan dolayı Ermeniler, Ermenistan'ın Rusya'ya bırakılmayacak olan kısmında muhtariyet idaresini Avrupa'dan talep ederler...”²⁵.

Bundan sonra gideceği her ülkede yaptığı bütün görüşmelerde aynı hususlar üzerinde duracak olan Kırımıyan'ın konuşma ve yazdıklarında altını çizdiği birkaç husus öne çıkmaktadır. Bu konuşmasında özenle vurgu yaptığı ilk husus “Osmanlı zulmü/mezalimi” iddiasıdır ki, bu otonomi için olmazsa olmaz bir kavramdır. Ve Kırımıyan bunu konuşmalarında sürekli vurgulamıştır. İkinci olarak Ermeniler ile batı medeniyetinin müştereki olan Hıristiyanlık vurgusu dikkati çeker ki, konuşmalarında en etkili argümanlardan birisi de “mazlum dindaşlarımız zulme” uğruyor şeklinde özetlenebilecek olan söylemidir. Üzerinde durduğu bir başka unsur ise Ermeni toplumunun vasıflarıdır ki, bu konuda da Ermeni halkının neden muhtar/özerk bir idareye sahip olması gerektiğini örnekler üzerinden anlatmıştır. Bu konuşmasında olduğu gibi Kırımıyan hemen her konuşmasının genel çerçevesini Osmanlı zulmü, Hıristiyanlık ve medeni Ermeni halkı kavramları üzerine inşa etmiştir. İşte bu hususlar üzerine bina ettiği konuşmasını Kırımıyan, doğuda Rusya'nın ilhak etmeyeceği topraklarda muhtar idare talep ederek sonlandırdı.

Kont Corti Kırımıyan'ın bu uzun konuşmasını dikkatle dinledikten sonra “... Ermeni halkının milletim hakkında gösterdiği hissiyattan dolayı teşekkür ederim. Bu sefer yaptığımız açıklamadan memnun oldum. Daha önce İstanbul'da elçi olduğumdan şikâyetlerinizi haklı

görüyorum. Şuan ki görevinize de büyük önem veriyorum. Her halükarda sizi himaye edeceğimi vaad ediyorum..." dedi. Kırmıyan ümitlenmiş olmalı ki, desteği güçlendirmek adına yine mezalim ve Ermeni toplumunun seciyesinden bahsederek sözlerine devam etti. Venedik'te bulunan Mikhitarist Manastırı'nın çok ilerlediğini ve bunun herkesçe malum olduğunu, onlar kadar gelişmiş olmasalar da Anadolu'da da Ermeni manastırlarının bulunduğunu, gelişmelerinin önündeki engelin ise sürekli bir şekilde Kürt hücumlarına maruz kalmaları olduğunu ileri sürdü. Devamında "...Avrupa Ermenistan'ı himaye ederse işbu manastırların dahi Venedik'teki manastırlar kadar terakki edeceklerine emin olabilirsiniz..." demesi üzerine, Corti ise Venedik'te Ermeni ve İtalyan milletlerinin gurur duyduğu manastırlardan haberdar olduğunu ve "...Ermeni cinsinin ahlaki bence meçhul değildir..." diyerek Ermenileri tanıdığını ifade etti. Kırmıyan ise konuşmayı bir din adamından beklenecek şekilde İtalya'nın daima özgür kalmasına yönelik bir dua ile tamamladı²⁶. Minas Çeraz bu gelişmeleri telgrafla detaylı olarak Galata'daki Ermeni Kilisesi'ne aktardı. İtalyanlar tarafından olumlu bir şekilde karşılandıklarını ve ertesi gün Paris'e gitmek üzere hareket edeceklerini bildirdi. Aynı gün Roma'daki ünlü Panteon Kilisesi'ni gezen heyet, ertesi gün Saint-Lazare adlı bir okulu ziyaret ettikten sonra Paris seyahatine çıktı²⁷. İtalya'da gerçekleştirdikleri görüşmeden memnunluk duydukları aşikâr olan Kırmıyan ve Çeraz, muhtemelen Paris'e yapacakları ziyarette de Fransızlardan destek sözü alacakları umuduyla yola koyuldular.

2. Fransa'daki Faaliyetler

30 Mart 1878 tarihinde Roma'dan trenle yola çıkan Kırmıyan ve Minas Çeraz soğuk bir havada yaptıkları kırk saatlik bir yolculuktan sonra 1 Nisan'da Paris'e vardılar²⁸. Destek ziyaretlerine başlamadan önce Kırmıyan ve Çeraz, Paris'te bulunan Nubar Paşa ile görüşerek onun fikirlerine de başvurmuşlardı. Nubar Paşa Ermeni delegelerine; Rusya ve İngiltere'nin bağımsızlık fikrini hoş karşılamayacağını, Berlin Kongresi'ne muhtar bir Ermenistan isteğiyle gitmenin doğru olmayacağını ve Batılı devletlerin Ermenilere bağımsız bir statü verme düşüncesinde olmadıklarını ifade etti. Dönemin önde gelen devlet adamlarının birinden böyle ifadeler işiten heyet, hayal kırıklığına uğradı. Nubar Paşa daha sonra Berlin

26 Kırmıyan'ın duası şu şekildedir: "*Bu derece müstaîd ve muktedir bir nazıra malik bir hükümdar-ı âlişân tarafından idare olunan bu memleketin saadet ve hürriyet-i dâimeye mazhar olmasını cenâb-ı vâcibü'l-vücut hazretlerinden tazarru' ve niyaz ederim*". BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

27 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

28 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

Kongresi'ne sunacağı “*Ermeni Vilayetleri’nde Yapılacak Reformlar Hakkında Birkaç Görüş*” başlığındaki projesi hakkında onları bilgilendirdi. Heyet projesinde muhtariyet kelimesi geçmeyen Nubar Paşa ile birlikte hareket ederek ilk önce Fransız delegesi olarak Berlin Kongresi’ne katılacak olan Dışişleri Bakanı Waddington’u ziyarete gitti²⁹. Fransa ziyareti esnasında İngiliz liberallerinin gazetesi *Daily Telegraph*’ın Paris özel muhabiri onları yakından takip etti. Heyetin Paris’te olduğunu, kısa süre içerisinde destek almak amacıyla İngiltere’ye hareket edeceğini belirten³⁰ muhabirin bu yakın takibi, bir anlamda liberallerin Osmanlı Hükümeti’ne yönelik Ermeni Meselesi’ndeki menfi tavırlarını da göstermektedir.

Kırımın 8 Nisan 1878 tarihinde Dışişleri Bakanı M. Waddington tarafından kabul edildi. Fransız bakan eski patriği son derece saygılı ve nazıkçe bir şekilde karşıladı. Ancak Waddington Ermeni davasına taraftar toplamaya çalışan Kırımın’a; Ermenistan’ın Batılı devletlerin amaçlarının ötesinde bulunduğunu, Ermeni Hükümeti için daha kesin ve pratik bir planın gerekli olduğunu söyledi³¹. Görüşme esnasında Waddington sözüne, “*Fransa, Ermenistan’daki şartlardan bihaber değildir, bundan emin olabilirsiniz*”, şeklinde başladı, ardından “*şahsen kongrede sizin meselelerinizi destekleyeceğim, çünkü orada sizi ve memleketinizi benden daha iyi bilen biri yoktur...*”, diyerek tamamladı. Yani Fransız Dışişleri Bakanı da görünürde İtalyan mevkidaşı gibi destek sözü verdi³². Bununla birlikte Kongre’ye katılacak olan devlet adamlarının merhametsiz insanlar olduklarına ve platonik projelerden tatmin olmayacaklarına yönelik sözler sarf etti³³. Böylece bir anlamda heyeti muhtemel olumsuzluklara hazırlıklı olmaya sevk etti.

Kırımın’ın Fransız bakan Waddington ile görüşüğünü Salisbury’e ileten İngiltere’nin Paris Büyükelçisi Lord Lyons, bu görüşmeyi ve ardından Kırımın’ın Nubar Paşa ile kendisini ziyaret ettiğini 9 Nisan tarihli yazısında detaylarıyla aktarmaktadır. Yazısına heyetin Patrik Nerses tarafından Şark Meselesi’nin hali için yapılacak olan herhangi bir antlaşmada kendi durumlarının iyileştirilmesi konusunda bir şeyler elde etmek fikriyle Avrupa’nın büyük devletlerine gönderil-

29 A. O., Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938, s. 78.

30 *Daily Telegraph & Courier*, 05 April 1878, s. 5.

31 Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. XVIII, Şaşmaz, “The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question”, s. 340.

32 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

33 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 78.

diğini söyleyerek başlayan Lyons, Waddington'un heyetin kendisini bir gün önce ziyaret ettiğine ve görüşmenin detaylarına yönelik verdiği bilgileri aktarmaktadır. Buna göre Fransız elçi, Kırımıyan'a nazik ve saygılı bir şekilde davranmış ve genel anlamda hükümetinin Ermenilere sempatisi bulunduğunu, isteklerinin kendilerine yardım etmek olduğunu belirtmişti. Waddington'a göre "Ermenistan" Batılı devletlerin hedeflerinin çok ötesindeydi ve o Kırımıyan'a "ülkesinin" daha iyi yönetilebilmesi için daha kesin ve uygulanabilir planlar sunması gerektiğini tavsiye etmişti. Lyons bu ifadelerini müteakip Kırımıyan'ın Nubar Paşa ve Çeraz ile birlikte kendisine yaptıkları ziyaretten bahsetmektedir. Kendisiyle genel konuları konuştuklarını, yaptıkları görüşmenin Patrik Nerses'in Layard ile yaptığı görüşme-deki hususlar çerçevesinde döndüğünü belirten İngiliz elçisi, Kırımıyan'ın çok fazla detaya girmediğini, sözlerinin sonunda ise İngiliz Hükümeti'nin huzurunda şahsi olarak milletin meselesi için rica fırsatı ümidi olduğunu belirttiğini ifade etti. İngiliz elçisi Lyons yazısına, Kırımıyan'ın adını ve unvanını yazarak son vermiştir³⁴. İngiliz elçisinin heyeti kabulüyle ilgili bir başka kaynakta, görüşme esnasında Lord Lyons'un, Kırımıyan ve Çeraz'a Ermeni isteklerinin haklı sebeplere dayandığına inandığını belirttiği ve "...*Emin olabilirsiniz, eğer mutedil hareket ederseniz İngiltere'de çok iyi bir şekilde kabul göreceksiniz...*" dediği kaydedilmektedir. Buna göre İngiliz elçisinden de ılımlı bir yanıt aldığı düşünün heyet, yine aynı kaynakta aktarıldığına göre daha sonra Alman ve Avusturya elçileriyle de görüşmüş ve onlardan da benzer vaatler almıştı³⁵. Görünen o ki Paris'te on gün kalan Kırımıyan ve Çeraz burada düşündükleri herkesle görüşmeye muvaffak olmuşlardı. Artık onlar için seyahatlerinin en önemli safhasına sıra gelmişti: İngiltere seyahati. Roma ve Paris'teki yoğun çalışmaları sonucunda verilen vaatlerden oldukça ümitlenmiş olmalı. Eğer İngiltere'nin de desteğini arkalarına alırlarsa Berlin'de muhtariyet idare elde etmek işten bile değildi. Bu ümitlerle İngiltere'ye hareket eden Kırımıyan orada iki ay sürecek olan yoğun faaliyetlerine başlayacaktı.

3. İngiltere'deki Faaliyetler

Eski Patrik Kırımıyan ve tercümanı Minas Çeraz, Londra'ya 11 Nisan 1878 perşembe akşamı gece ekspresiyle ulaştı ve Charing Cross İstasyonu'nda Londra'daki Ermeni Cemaati'nin önde gelen üyeleri tarafından karşılandı. Heyet, Set Apear adlı Ermeni tarafından Ermeni Cemaati'ne ait Lanchester Gate 74 numara-

34 Lord Lyons to Salisbury, FO. 424/69, no. 214, 9 April 1878, s. 122, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, s. 167.

35 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

radaki bir eve yerleştirildi³⁶. Bu sırada İngiltere’de Ermenilere yönelik en azından belli bir grup tarafından olumlu bir yaklaşım sergileneceği, heyetin gelişinden önce gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Mesela *The Times* gazetesindeki bir haberde, “...*Ermeni milleti basit bir izleyici gibi durmayacak, kendi davalarını kongreye sunacak, diğer Hıristiyan nüfusa verilen hakları talep edecektir...*” şeklinde Ermenileri destekleyici ifadelerle yer veriliyordu³⁷. Birkaç gün sonra yine aynı gazetede James Bryce, Ermenilerin problemlerini Kongre’nin önüne getirmelerinin tam sırası olduğunu, Ermeni halkının isteklerinin İngiltere’de gördüğü ilgiden daha fazlasını hak ettiğini, Avrupa’nın Bab-ı Ali’nin diğer Hıristiyan vatandaşlarına yardım ettiği gibi Ermenilere de yardım etmesi gerektiğini belirten bir makale yayınlamıştı³⁸. Yine heyetin gelişinden kısa bir süre önce Lord Derby’nin Ermeni Meselesi’ni savunmak için gelen delegasyonu kabul etmeye hazır olduğunu ifade etmesi³⁹ Kırmıyan’ın Londra’da bazı mühim İngiliz zevât tarafından hoş karşılanıp destekleneceğine delalet ediyordu.

Heyet Londra’ya ulaştıktan iki gün sonra 13 Nisan’da planlanan tersine⁴⁰ bir iki gün kalmak üzere birçok Ermeni’nin yaşadığı Manchester’e gitti. Gazetelere yansıyan haberlere göre şehre cumartesi akşamı varan Kırmıyan, şehrin önde gelen Ermeni tüccarlarıyla buluştu. 16 Nisan Salı günü sabah trenle, Dışişleri Bakanı Salisbury ve Canterbury Başpiskoposu ve diğer bazı kimselerle görüşmek üzere şehirden ayrılıp Londra’ya gitti. Ertesi cuma veya cumartesi günü tekrar Manchester’e dönmesi beklenen Kırmıyan heyetinin, sekiz on gün civarında daha şehirde kalacağı ve ofis olarak ilk geldiğinde de kaldığı Clarence-Street’deki Erme-

36 Ermeni Heyeti’nin Londra’ya gelişi birçok İngiliz gazetesinin sütunlarına yansımıştır. *The Times*, 13 April 1878, s. 9, *London Evening Standard*, 13 April 1878, s. 5, *The Scotsman*, 13 April 1878, s. 7. Bu çerçevede özellikle Kırmıyan hakkında verilen bilgilerin detaylı olması, örneğin memleketine Van yerine Ermenilerin Van için kullandıkları Vaspuragan denmesi, kendisine Ermenilerin sevgilerinden dolayı babacık demesi gibi detaylar, bu haberlerin bizzat Londra’daki Ermeniler tarafından yayınlattırıldığı izlenimini vermektedir. Bu da Ermenilerin İngiltere’de etkili olmak için çaba sarf ettiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. *Cork Constitution*, 15 April 1878, 2, *Hereford Times*, 20 April 1878, s. 2.

37 *The Times*, “The Armenians”, Issue 29205, 18 March 1878, s. 5.

38 James Bryce, “The Claims of The Armenians”, *The Times*, 20 March 1878, s. 12, Issue 29207.

39 *Le Temps*, no:6186, 26 Mars 1878, s. 2. Heyetin İngiltere’ye varışının ertesinde geliş amacının İngiliz Hükümeti ile Ermeni Meselesi’ni görüşmek olduğu aynı gazetede belirtilmekteydi. *Le Temps*, no:6205, 14 Avril 1878, s. 2.

40 Zira başlangıçta basına Kırmıyan’ın bir iki hafta Londra’da kaldıktan sonra Manchester’e gideceğine yönelik haberler yansımıştı. *The Scotsman*, 15 April 1878, s. 5, *Aberdeen Press and Journal*, 19 April 1878, s. 3.

ni Kilisesi'ni kullanacağı ifade ediliyordu. Kırimyan'ın şehirden ayrılmasından bir gün önce 15 Nisan 1878 pazartesi akşamı, Manchester'de yaşayan Ermenilerin katıldığı bir toplantı tertip edildi. Toplantıda Ermeni davasını savunmak üzere İngiliz Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunacak olan Kırimyan'ı oybirliği ile destekleme kararı alındı⁴¹. Kırimyan burada çabuk kabul görmüş, adeta el üstünde tutulmuştu. Nitekim Manchester Ermeni Cemaati'nin lideri Karakin Papazyan, eski patriğe çok ilgili davranmıştı. Çünkü Patrik Nerses, Kırimyan'a yardım etmesi için Papazyan'a bir mektup göndermişti⁴².

Kırimyan'ın tekrar Manchester'e geldiğini 21 Nisan tarihinde Upper Brook Street'teki Ermeni Kilisesi'nde yapılan sabah ayinine katılması ve cemaate bir konuşma yapmasından anlıyoruz. Konuşmasında İngiltere'ye geliş nedenine vurgu yapmış ve yaklaşan Kongre'de Ermenilerin adil bir muamele görmeleri için Patrikhane tarafından görevlendirildiğinin altını çizmişti⁴³. Yine bu sırada verdiği bir vaazda İncil'den; "*Bana İnsanoğlu, bu kemikler canlanabilir mi?*" diye sordu. *Ben de 'Ulu Rab Yehova, Sen bilirsin' dedim*" mealindeki Hezekiel 37 ayetini okuyan Kırimyan, "Ermenistan'ın" yüzyıllardır çektiği acılara vurgu yaptıktan sonra, memleket dediği Ermenilerin yaşadığı bölgeleri kurumuş kemiklerle dolu bir ovaya benzetti ve ardından "*Ermeniler inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalıp Tanrı'ya inanırlarsa*", kurtuluş günlerinin yakın olduğunu ifade etti. Sözlerine Avrupa hakkında az bilgisi olmasına rağmen İngiltere'ye karşı başka hiçbir yere olmadığı kadar sempati duyduğunu belirterek devam eden eski Patrik, Avrupa'da Ermeniler hakkında çok az şey bilinmesine hayıflandığını ancak adaletin tecelli edeceğine emin olduğunu söyledi. Ona göre İngiltere ve Rusya Hıristiyan devletler olarak görevlerini yapmaktan geri durmayacaklardı⁴⁴. Kırimyan birkaç gün sonra Cathedral Chapter House'da Manchester Piskoposu ile görüşüp Ermeni davasına destek olması talebinde bu-

41 Birçok gazete heyetin Manchester'e geliş haberini ve kaldığı birkaç günün detaylarını aşağı yukarı aynı şekilde vermektedir. *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, "The Armenians", 17 April 1878, s. 5, *Hampshire Advertiser*, "The Armenian Patriarch", 17 April 1878, s. 4, *Leeds Mercury*, "Visit of the Armenian Patriarch", 18 April 1878, s. 3, *South Wales Daily News*, "Visit of the Armenian Patriarch", 20 April 1878, s. 3, *Cardiff Times*, "Visit of the Armenian Patriarch", 20 April 1878, s. 8, *Manchester Times*, "Great Britain and Armenia", 20 April 1878, s. 2.

42 Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 8. Mektup için bkz. Uras, *a.g.e.*, ss. 244-245.

43 *The Scotsman*, "The Armenian Ex-Patriarch in Manchester", 23 April 1878, s. 6.

44 *The Guardian*, "The Armenian Ex-Patriarch in Manchester", 2 May 1878, s. 5.

lundu. Piskopos ise cevabında Kırmıyan'ı misafir etmekten dolayı duyduğu memnuniyeti ve acı çeken Ermenilerin halini anladığını ifade etti⁴⁵.

Heyetin İngiltere'ye gelişi sonrasında İngiliz gazetelerinde Ermenilerle ilgili daha kapsamlı haberlerin yayınlanması Ermeni Cemaati'nin basın üzerindeki etkisini göstermektedir⁴⁶. Bunda Kırmıyan heyetinin gelişinin önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim heyetin faaliyetleri basının iltifatına mazhar olmuştur. Bu çerçevede 4 Mayıs tarihli bir Manchester gazetesinin Kırmıyan'ın faaliyetleriyle ilgili epey uzun bir haber yayınladığı dikkati çekmektedir. Eski Patrik'in Manchester'deki Rum Cemaati ile yaptığı görüşmelerin detaylarını veren haberin başlangıcında Kırmıyan'ın geliş amacı diğer gazetelerde olduğu gibi verilmiş, ardından detaylara geçilmiştir. Buna göre Yunan Kilisesi Piskoposu olan B. Moros'un başkanlığındaki bir heyet, Kırmıyan'ı Ermeni Kilisesi'nde ziyaret etmiş ve kendisine altında imzaları olan bir yazı takdim etmişlerdi. Hıristiyan kardeşliği vurgusu yapılan yazıda Kırmıyan görevi nedeniyle tebrik ediliyor ve bu "kutsal görevin" başarısı için dua ettikleri kaydediliyordu. Heyet kilisenin bitişiğindeki evde kabul edilmiş ve şehrin Ermeni Cemaati'nin neredeyse tamamı burada hazır bulunmuştu. Kırmıyan'ın bu sırada sarf ettiği Ermenice sözlerini Minas Çeraz tercüme etti. Eski Patrik'in Hıristiyan kardeşliği vurgusu yaptığı konuşmasının önemli kısımlarını Çeraz'ın ağzından özetleyelim:

"...Saygıdeğer Peder ve Beyefendiler, haşmetlü Türkiye eski patriği Ermeni Kilisesi ve halkına yönelik duygularınızdan dolayı çok müteessir olduğunu ifade etmemi söylediler... Yunanlılar ve Ermeniler bugün birbirlerine benzerler, zira ikisi de Türkiye'deki Slav Hıristiyanların haklarını temsil ederler... Bu iki halk adaletsizlik ve barbarlığı durdurmak için hiç olmadığı kadar birlikte hareket etmelidir... Haşmetmeab kendi görevinin başarısı için iyi dileklerinizden ötürü kalben teşekkür etmekte, ayrıca muzaffer milletinizin refahı için en iyi dileklerini iletmemi istemektedir".

Bundan sonra kısa bir süre iki heyet liderleri arasında sohbet edilmiş, ertesi gün Kırmıyan iadeyi ziyarette bulunmuştu. Bundan sonra gazetede anlatılanla-

45 *Manchester Times*, "Visit of the Armenian Ex-Patriarch to Manchester", 04 May 1878, s. 6, Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, Gomidas Institute, United Kingdom, 2002, s. 31.

46 Örneğin iki farklı gazetede 23 ve 24 Nisan 1878 tarihlerinde "Ermenistan ve Ermeniler" başlığı ile yayınlanan bir yazıda, Ermeni tarihinden uzun uzadıya bahsedilmekte ve yazının sonunda Şark Meselesi halledilirken, "dört milyon Ermeni'nin" unutulmaması talep edilmektedir. Aslında böylece İngiliz kamuoyunda Ermeni davasının propagandası da yapılmış oluyordu. *London Evening Standard*, "Armenia and Armenians", 23 April 1878, s. 3, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, "Armenia and Armenians", 24 April 1878, s. 6.

ra göre önde gelen Yunanlılar Kırım-yan'ı bir evde kabul ettiler. Ardından topluca Ermeni ve Rum Cemaati'nin toplandığı Yunan Kilisesi'ne geçildi. Kırım-yan'ın söyledikleri Fransızca'ya tercüme edildi. Bir önceki gün yapılan ziyaretten duyulan memnuniyetini belirten Kırım-yan, Rum Kilisesi'ne olan muhabbetleri ile “*mümtaz Rum milletine*” karşı hayranlıklarını dile getirme fırsatı elde ettiği için memnun olduğunu ifade etti. Sözlerine “...*Hâlihazırda süre giden buhranın sonucu ne olursa olsun, en büyük gayemiz Yunanistan ve Ermenistan'ın çocuklarını birbirine kenetleyen bağların güçlendirilmesidir...*” şeklinde devam eden Kırım-yan, bunun özellikle Ermenilerin Avrupa'dan eşitlik istedikleri zamanda muazzam bir önemi haiz olduğunu, Yunanlıların kendi hakları için döktükleri kanlarını bildiklerini ve “*Leonidas'ın kahraman torunlarının*” muzafferiyeti için çok samimi olduklarının altını çiziyordu. 28 Nisan tarihli bu konuşmaya karşılık Yunan Piskoposu da Kırım-yan'ın sözlerini teyit eder şekilde bir konuşma yapmış, Hıristiyan kardeşliğine ve ulusal hakların güçlenmesi için birlikte hareket edilmesinin zaruri olduğuna vurgu yapmıştı⁴⁷. Bu haberin tamamında en dikkat çekici husus Kırım-yan heyetinin bütün görüşmelerinde öne çıkardığı hususu yani Hıristiyanlık vurgusunu teyit etmesidir. Bu yazıda çok vurgulanmasa da heyetin asıl propagandayı Osmanlı/Türk zulmü argümanı üzerinden yaptığını söyleyebiliriz.

Ermeni kaynakları İngiltere seyahati ile ilgili olarak haziranın ilk haftasına kadar faaliyetlerini sürdüren Kırım-yan heyetinin beklenen desteği elde edemediğini kaydetmektedirler. Söz konusu kaynaklara göre, İngiliz Başbakanı Lord Beaconsfield yani Benjamin Disraeli ve Dışişleri Bakanı Salisbury heyete yeteri derecede ilgi göstermemişlerdir. Kırım-yan ve Çeraz, “*10 Downing Street'teki Meclis'in yolunu aşındırarak*”, Lord Beaconsfield'den bir görüşme alabilmeyi ummuş, ancak Başbakan onları kabul etmemişti⁴⁸. Bu konuda 8 Mayıs tarihli bir haber Kırım-yan'ın, Lord Salisbury ile Canterbury Başpiskoposu'na⁴⁹ bir ziyaret yapacağını rivayet ediyordu⁵⁰. Ermeni kaynaklarına göre Kırım-yan heyeti, 10 Mayıs 1878'de Dışişleri Bakanı Salisbury tarafından kabul edilmişti⁵¹. İzahatlarını dinledikten sonra Salisbury, Kırım-yan'a “...*Emin olabilirsiniz Ermeniler bağımsız ve barış içerisin-*

47 *Manchester Times*, “The Ex-Patriarch of Armenia in Manchester”, 04 May 1878, s. 4.

48 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, New York, 1984, s. 17.

49 İngiltere'deki en yetkili piskoposluk makamı. Bkz. <https://www.archbishopofcanterbury.org/> (erişim: 20 Nisan 2018)

50 *The Scotsman*, 08 May 1878, s. 7.

51 Nassibian, *a.g.e.*, s. 17, Christopher J. Walker, *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London 1991, s. 112.

de yaşayacakları bir yönetime sahip olacaklar..” demişti⁵². Ancak böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine dair net bir kayıt İngiliz kaynaklarında mevcut değildir. Bununla birlikte, kesin olan şey Kırmıyan’ın daha önce görüştüğü herkese sunduğu muhtar Ermenistan’ın oluşturulması projesini bu tarihten yaklaşık bir ay sonra Salisbury’de ulaştırmış olduğudur⁵³. Bu konuyla ilgili İngiliz gazetelerinde de haberler yayınlanmıştır. Bu haberlerde Kırmıyan’ın 10 Mayıs akşamı Parlamento’yu ziyaret ettiği, Lordlar Kamarası’nda Canterbury Başpiskoposu tarafından kabul edildiği ve Avam Kamarası’nın Peers Galerisi’nde 15 dakika oturduğu belirtilmektedir. Haberde ayrıca Kırmıyan’ın fiziksel görünüşünden giydiği kıyafetten ve kendisine gösterilen itibar ve geliş nedeninin bazı din adamlarıyla görüşmek olduğundan söz edilmektedir⁵⁴. Bu haberlerde de Salisbury ile görüştüğüne yönelik herhangi bir ibare olmaması, Ermeni kaynaklarının görüşme olduğuna yönelik kayıtlarına şüphe ile yaklaşılmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte haberlerden de anlaşılacağı üzere heyet görüşmek istediği ikinci kişiyle Canterbury Başpiskoposu ile görüşmeye muvaffak olmuştur.

Kırmıyan’ın Başpiskopos Archibald Campbell Tait ile yaptığı görüşmede ifade ettiği sözler bağımsızlık için büyük devletlerin yardımını zaruri gören Ermenilerin zihin dünyasını gözler önüne sermektedir. Konuşmasına İncil’in Havarilere “*Hepiniz Kardeşsiniz*” vasiyetini hatırlatarak ve böylece Hıristiyan kardeşliğine vurgu yaparak başlayan Kırmıyan, Ermeni davasını Hıristiyan âlemine sunmasının sebebinin de bu olduğunu belirtmektedir. Sözlerine bir Hıristiyan halk olarak Ermenilerin de diğer Hıristiyanlara verilecek haklardan eşit şekilde pay alması gerektiği şeklinde devam eden Kırmıyan, yardımı kolaylaştırmak için Ermenileri daha mazlum gösteren ifadelere yer vermiştir. İddialarına bakılırsa yüzyıllardır baskı altında işkence görenler sadece Bulgar ve Rumlar değil, Anadolu’da koruyucusu olmayan Ermenilerdir ki, onlardan çok daha fazla işkenceye maruz kalmışlardı. Ardından Ermenilerin beş yüzyıldan beri zulüm gördüklerini, 93 Harbi’nin du-

52 Parsamian, *a.g.e.*, s. 288.

53 *Khrimian to Salisbury Memorandum* FO. 78/2891, 4 June 1878, (zikir.) Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 8, Şaşmaz, “The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question”, ss. 340-341, Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London, 1987, s. 51. Salisbury Kırmıyan’a 10 Haziran tarihinde yanıt vermiş ve İngiliz Hükümeti’nin meseleye ihtimam göstereceği teminatında bulunmuştur. *The Marquis of Salisbury to the Armenian Archbishop Meguerdich Kherimian*, FO. 424/71, no. 194, 10 June 1878, s. 148.

54 *Shields Daily Gazette*, 15 May 1878, s. 2, *South Wales Daily News*, 15 May 1878, s. 3, *Watford Observer*, 18 May 1878, s. 2, *Wicklow News-Letter and County Advertiser*, 18 May 1878, s. 2.

rumlarını daha kötüye götürdüğünü, üstelik köylerinin Kürt saldırıları nedeniyle harabeye döndüğünü, tüm bunlara rağmen yoksul dediği Ermenilerin dayandığını kaydederek, savaşın bitişiyle bu durumun ortadan kalkacağını zannettiklerini kaydetti. Bu durumun daha da arttığını ileri süren Kırmıyan Ermeni Patrikhanesi'ne bu konuda çok sayıda şikâyet geldiğini söyledikten sonra Hıristiyan dünyadan beklentilerini sıraladı. Kırmıyan hemen bütün konuşmalarında yaptığı gibi burada da haksızlığa uğramış, baskı ve zulüm görmüş Ermeni milleti vurgusunu, Hıristiyanlık merkezli olarak pekiştirdi ve “beş yüz yıllık esaret zincirinden” Ermenilerin kurtarılmasının ilahi istek gereği olduğunun altını çizerek sözlerini şu şekilde nihayete erdirdi: “...*Ermeni, ıstırapının nihayete erdiğine ve kaderinin artık bu ıstıraplarını kâfi gördüğüne inanıyor ve yine ilâhî isteğin, Ermeniye beş yüzyıllık esaret zincirinden kurtaracak elin, esir milletlere hürriyet veren Büyük Britanya'nın kuvvetli ve hürriyetsever eli olarak tayin etmiş olduğuna kani bulunuyor. Ve işte o himaye edici elden Ermeni milleti de kendi haklı hissesini rica ediyor*”⁵⁵. Centurbury Başpiskoposu'nun hayatını anlatan bir eserde, Tait'in bu görüşmeyle ilgili olarak ilginç ifadeler kullandığı dikkati çekmektedir. Günlüğüne Kırmıyan'ın kendisine Ermenilerin perişan hali dışında bilmediği bir şey söylemediğini ve görüşmenin ayın 13'ünde Lordlar Kamarası'nda gerçekleştiğini yazan Tait⁵⁶, bir anlamda Kırmıyan'ı dini bakımdan küçük gördüğünü hissetmektedir. Tait'in tavrı böyle olsa da Kırmıyan netice itibarıyla İngiltere'nin dini bakımdan en üst makamına Ermeni davasını aktarmış ve ondan yardım istemiştir.

İngiltere'deki en önemli amacını gerçekleştiremeyen yani Başbakanla görüşemeyen, Dışişleri Bakanı Salisbury ile görüştikleri bile meçhul olan Kırmıyan ve Minas Çeraz'ın yılmadığı misyonlarının en önemli parçası olarak gördükleri İngiltere'de, Ermenilere sempatiyle bakan İngiliz önde gelenleriyle görüşmek için ellerinden geleni yaptıklarını söylememiz gerekir. Bu kişiler arasında daha sonra “*Ermenilere hizmet insanlığa hizmettir*”⁵⁷ diyen, “*Türkler pılsı pırtısıyla Avrupa'dan atılmalıdır*”⁵⁸ anlamına gelen ifadeler kullanan İngiliz Başvekili W. E. Gladstone başta gelmekteydi. Kırmıyan iki defa mektup gönderdiği (1 Eylül 1877 ve 4 Mart 1878)⁵⁹

55 Uras, *a.g.e.*, ss. 245-246.

56 Randall Thomas Davidson, William Benham, *Life of Archibald Campbell Tait*, Vol. II, London Macmillan and Co. 1891, s. 326.

57 Ermeniler için bu ifadenin ne anlama geldiği hakkında bkz. Charles Aznakian Vertanes, *Armenia Reborn*, Armenian National Council of America, 1947, s. 179.

58 William Ewart Gladstone, *The Turco-Serbian War, Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company, 1876, s. 38.

59 *The Gladstone Diaries with Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence*, Vol. IX, January 1875-December 1880, ed. H.C.G. Mattew, Clarendon Press Oxford, 1986, ss. 246, 295.

Gladstone ile görüştüğünde, bir Ermeni kaynağına göre Liberal İngiliz Ermeni Meselesi ile ilgili görüşlerini tam anlamıyla açıklamamış ve salahiyetin kendisinde olmadığını ve bundan dolayı etkisinin olmayacağını söylemişti. Bu görüşmenin ardından Forster adlı bir vekil ile buluşan Ermeni Delegasyonu ondan da ilginç öneriler almıştı. Görüşme esnasında Forster, Kırimyan'a "*Komşunuz olan Rusya'ya üzmeyin, burada ne muhafazakârların, ne de liberallerin ellerinde oyuncak olmayın. İngiltere'nin Ermenistan'ı takip etmesi çok zor, çünkü arası İngiltere'den çok uzakta. İngiltere'nin yardımını beklemeniz mantıklı değil*" demişti⁶⁰. Aldığı bu tavsiyeden muhtemelen memnun olmayan Kırimyan ziyaretlerine devam ederek, Shaftesbury ve Argilly Düklerini, Carnarvon'u, Grand Duff, John Morley ve "*Holy Roman Empire*" adlı eseri ile ünlenen James Bryce'ı da ziyaret etmişti. Bryce daha sonra "Ermenistan'ın Avam Kamarası'ndaki temsilcisi" gibi hareket edecektir⁶¹. Ermenilere sempatiyle bakan kişilerle yapılan bu tür görüşmeler İngiliz kamuoyunu kazanma adına son derece önemliydi.

Kamuoyunu Ermeni davasına çekmenin yolunun gazeteler vasıtasıyla haber yaptırmaktan geçtiğini iyi bilen Kırimyan, İngiltere'deki Ermenileri uyararak gazetelerde makaleler yazmaları hususunda telkinde bulunuyordu. Çeşitli yerlerde İngiliz halkıyla buluşup Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerin elinden acı çektiğini anlatarak Berlin Kongresi'nde İngilizlerin Ermeni davasını savunmasını temine çalışırken⁶², bu konuda ona İngiltere'de en büyük yardımı yapanlardan biri de Garabet Hagopyan olmuştur⁶³. 1874'te İngiltere'ye gelen Hagopyan önce "*Bir Ermeni*" imzasıyla gazetelerde Ermeni davasının propagandasını yapmış, daha sonra kendi ismiyle uzun yıllar *The Times*'ın editöre mektuplar kısmına yazı göndermiştir. Kırimyan Londra'dayken bu konuda ona en mühim katkıyı Hogopyan'ın yaptığını söyleyebiliriz. Zira tam bu sırada Londra'da "*Ermeniler ve Şark*

60 Parsamian, *a.g.e.*, ss. 287-288; Sarkissian, *a.g.e.*, ss. 79-80.

61 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 79, H. A. L. Fisher, *James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont, O. M.)*, vol. 1, London 1927, s. 183.

62 Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 9.

63 Garabet Hagopyan Ermenilerin İngiltere'de örgütlenmelerinin mimarlarından biridir. Fikretin Yavuz, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s. 93. Ayrıca bkz. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karebet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 221-259, Zeynep İskefiyeli, "İngiltere'de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti", *19-20 Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaşma- Kırgınlık-Ayrıntık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2015, Cilt I, ss. 534-570.

*Meselesi*⁶⁴ adıyla yazarı belli olmayan bir kitap yayınlandı. Eserin gizli mimarının Hagopyan olduğunu Harvard Üniversitesi'nin kütüphanesindeki nüshasının onun adına kayıtlı olmasından anlıyoruz. Üstelik nüshanın girişinde Times gazetesinde yayınlanmış mektupları kullanmak için editöründen izin istediği 7 Mayıs 1878 tarihini taşıyan bir de mektup vardır. Bu mektupta bir yıldır üzerinde çalıştığı kitabı bitirmek üzere olduğunu belirten Hagopyan, Ermeni Meselesi'ni kamuoyuna en iyi şekilde aktarmak için gazetede yayınlanmış mektupların kullanılmasının elzem olduğunu altını çizmektedir. Mektubun bu kısmında Hagopyan kitabı yayınlamasının temel gayesinin Ermenilere yardım etmek ve İngiliz Hükümeti'ne başvuran eski Patrik Kırmıyan'ın başarılı olmasını temin etmek şekline açıklamaktadır⁶⁵. Üstelik bu sırada İngiltere'de yayınlanan gazetelerde de bu konu hakkında küçük haberler olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Boston Guardian, Londra'daki Ermeni Komitesi'ne mensup Hagopyan adlı bir kişinin Ermeni milletinin durumu ve taleplerini ortaya koymak için bir broşür yayınlamak üzere olduğunu kaydetmekte, bu konunun eski patrik hâlihazırda Londra iken daha fazla ilgi çekmesinin beklendiğinin altını çizmekteydi⁶⁶. Velhâsıl Kırmıyan heyetinin varlığı bu kitabın yayınlanmasının da ana dayanaklarından biri olmuştur. Zira mektubun kaleme alındığı tarih Kırmıyan heyetinin İngiltere'de olduğu mayıs ayıdır. Yani Kırmıyan heyetinin gayretleri olumlu sonuçlar doğurmuş, Ermeniler daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Bu durumu James Bryce da teyit etmekte olup Ermeniler için 1878 yılında birkaç miting yapıldığını bunlar arasında özellikle Dean Steanly'nin başkanlığında yapılan mitingde Ermeni Meselesi'ne destek olunması gereğine vurgu yapıldığını, bu tarihten sonra bu meselenin İngiliz parlamentosunda daha fazla gündeme getirildiğini kaydetmektedir⁶⁷.

Kırmıyan heyetinin Londra'da bir an bile boş durmadan çaba sarf ettiğini söylememiz gerekir. Manchester'da Yunanlılarla yakın ilişkiler kuran heyet Londra'da da aynı yönde hareket etmiştir. 19 Mayıs 1878 pazar sabahı Londra Yunan

64 Kitabın tam künyesi şu şekildedir: *The Armenians and the Eastern Question, A Series of Letters by an Armenian on Armenia and the Armenians, the text of the "memoire" addressed to the cabinets of Europe, ETC.*, London: Edward Stanford, 55, Charing Cross, S.W. 1878. London: Gilbert and Rivington, Printers, St. John's Square, E.C.

65 Hagopyan'ın *The Times* editörüne 7 Mayıs 1878 tarihinde 8 Rockly Road West Kensington-Park'tan yazdığı mektup, kitabın Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan OH. 3459.3 numaralı nüshanın giriş kısmında yer almaktadır.

66 *Boston Guardian*, 17 May 1878, s. 4, *Homeward Mail from India, China and the East*, 18 May 1878, s. 26.

67 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan co. London 1896, s. 457.

Cemaati onu London-Wall'daki kiliselerinde çok mümtaz bir şekilde karşılamıştı. Yunan piskopos yapılan ayının sonunda “*Tanrı'nın nezdinde bir kardeşiniz olarak bu haçı size veriyor ve Tanrı'ya seven bu cemaati kutsamanızı rica ediyorum*” demişti. Bunun üzerine Kırmıyan Cemaati kutsamış, Yunan ve Ermenilerin birlik içerisinde ve Hıristiyanlık sevgisi ile yaşamaya devam edeceklerini ümit ettiğini belirtmişti. Ayından sonra Londra Hellen Komitesi'nin başkanı Antonio Ralli, Kırmıyan'a yönelik bir konuşma yapmış, Londra'daki Ermeniler adına söz alan Papazyan ise Şark Meselesi'nin halledilmesinin çok zor olduğunu bildiklerini, ancak Osmanlı tebaasının tamamının Avrupa'nın onların isteklerini reddetmeyeceğine yönelik bir inanç taşıdıklarını belirtmişti. Arzularının can, mal ve namuslarının güvenlik altına alınması olduğunu söyleyen Papazyan, kötü dediği Türk memurlarının yönetimine de bir son verilmesi gerektiğini ifade etti. Toplantı esnasında Yunanistan'ın maslahatgüzarı Gennadius de ilginç bir konuşma yapmış, düşünülenin tersine doğu Hıristiyanları'nın birlik içinde olduğunu söylemişti⁶⁸.

Kırmıyan'ın Londra'da nasıl çalıştığının en iyi örneklerinden biri de Justice Fry adlı bir kişinin başkanı olduğu Avustralya'nın yerlileri olan Aborijinleri Koruma Derneği'nin 22 Mayıs'taki kırkıncı toplantısına katılmasıdır. Oldukça geniş katılımlı bu toplantıda Ermenice bir konuşma yapan Kırmıyan, İngiltere'de gördükleri iltifattan ötürü teşekkürlerini ifade ettikten sonra, diğer yerlerde yaptığı gibi Ermenilerin Anadolu'da katlanmak zorunda olduğunu iddia ettiği acılara vurgu yapmış, geliş amacının İngiliz Hükümeti'nden bu durumun bertaraf edilmesi için kendisine yardımcı olmasını istemek olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyu haber yapan gazetenin söylediğini göre Kırmıyan'ın bu konuşması büyük alkış almış, konuşmasını İngilizceye çeviren ise Nerses'in mektup göndererek ricacı olduğu Londra Ermeni Cemaati'nin önemli üyesi olan Papazyan idi. Konuşma dolayısıyla kendisine teşekkür eden E. Jenkins'in bir parlamento üyesi olması, heyetin İngiltere'de bir kısım çevre tarafından olumlu karşılandığının göstergesidir⁶⁹. Bununla birlikte Londra'dayken daha önce tanıştığı kimselerin de Kırmıyan'ın davasında ona yardımcı oldukları görülmektedir. Mesela Kırmıyan, Moor-lane'deki St. Bartholomew Kilisesi'nin papazı W. Denton'un daveti ile kilisedeki akşam ayine katıl-

68 Kilisede yapılan bu toplantının doğu ile ilgili “*Hıristiyanlar Doğu'da bölünmüş durumdalar, birbirlerine taban tabana zıtlar*” şeklindeki inancın yanlışlığını ortaya koyduğunu belirten maslahatgüzar tecrübelerinin kendisini haklı çıkardığını, anlaşmazlıkların temel sebebinin bundan fayda sağlayanların ettikleri tohumlar olduğunu söyledi. *The Scotsman*, 23 May 1878, s. 5, *Pall Mall Gazette*, “The Greeks and Armenians In London”, 27 May 1878, s. 7.

69 *The Scotsman*, 23 May 1878, s. 5, *John Bull*, 25 May 1878, s. 16, *Berkshire Chronicle*, 25 May 1878, s. 8.

di. Davetçi papaz birkaç yıl önce doğuya yaptığı seyahatte Kırmıyan ile tanıştığını belirttiikten sonra, Ermenilerle ilgili olumlu fikirler içeren uzunca bir konuşma yaptı ve sözlerini “*Hıristiyanlar olarak görevimiz Ermenileri desteklemek*” şeklinde bitirdi. Müteakiben Kırmıyan da kısa bir konuşma yaptıktan sonra Ermenice dua ile sözlerini tamamladı⁷⁰. Kongre yaklaşırken hiçbir fırsatı kaçırmayan Kırmıyan, o sırada Liberal Parti'nin başında olan Lord Hartington'u (Devonshire Dükü Spencer Cavendish) ziyaret etti⁷¹, bu görüşmeden hemen sonra Society of Friends⁷² adlı dini cemaatin yıllık toplantısındaki dini bir ayine de iştirak etti⁷³.

Bu tür gelişmeler olmasına rağmen gerçekte İngiliz siyasetleri farklı düşüncelerle hareket ediyorlardı. Ermeni Meselesi'ne sempatiyle yaklaşımları politik isteklerini gizlemeye yönelikti. Yakın ilgi gösteren Londra Piskoposu, Kırmıyan'a St. Paul Katedrali'ni bizzat gösterdi ve sunak taşının önünde diz çökerek hayır duasını talep etti. Kırmıyan'a İngiltere'de birçok yerde bu şekilde itibar gösteriliyordu. Fakat bunlarla amaçlanan farklı bir şeydi. Ermeni Kilisesi'nin İngiliz Kilisesi'yle birleşmesi konusunda Kırmıyan'ın görüşünü soran İngilizlerin gayesi, Ermeni Kilisesi'ni içinde bulunduğu tarihi yalnızlıktan çıkarmak bahanesiyle Ermenilerin himayesi konusunda İngiltere'ye daha fazla hak tanınmasını sağlamaktı. Ermeniler için kendi kiliselerini ilgilendiren bir meselenin diğer bütün meselelerden daha önemli ve öncelikli olduğunu, netice itibarıyla Ermenilerin ileride politik durumlarının düzelmesine karşılık, kendi inançlarının aleyhine fazla imtiyaz ve taviz veremeyeceklerini gayet iyi bilen Kırmıyan, bu teklife kaçamak cevaplar verdi. Ermeni Kilisesi'nin apostolik bir kilise olduğunu ve dogmalarını mezhep meselelerini karara bağlamak için İznik, Efes ve İstanbul'da toplanan piskoposlar toplantısı gibi üç evrensel konsüle dayandığını izah etmekle yetindi⁷⁴.

70 *Western Daily Press*, “The Patriarch of Armenia In London”, 28 May 1878, s. 8, *John Bull*, 01 June 1878, s. 6.

71 *The Scotsman*, 28 May 1878, s. 5.

72 XVII. yüzyılın ortalarında Hıristiyan mezheplerinden ve tarikatlarından memnun olmayanlar tarafından İngiltere'nin kuzeybatısında ortaya çıkmış olan *Religious Society of Friends* adlı mezheptir. Üyelerine Quakers ya da Friends ismi verilen bu mezhebin kurucusu olan George Fox adlı papazın 1646'da bu işe giriştiği söylenmektedir. *A Brief Account of the Rise of the Society of Friends*, Philadelphia 1889, ss. 17, 38. Ayrıca bkz. Charles Wetherell, *History of the Religious Society of Friends*, 1894.

73 *The Scotsman*, 30 May 1878, s. 5.

74 *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Haz., Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003, ss. 28-29.

Kırımıyan ve Çeraz, Berlin Kongresi'nde kendilerine destek olunması için İngiliz halkının ve Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini kazanabilmek için yoğun bir faaliyet göstermişlerdi. Aslına bakılacak olursa, Kırımıyan, Patrik Nerses ve bazı Ermeniler İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde kendilerini destekleyeceklerini düşünüyorlardı. Patrik Nerses "Eğer İngiltere isterse, Ermenistan kurtulur" demekteydi⁷⁵. Berlin Kongresi yaklaştıkça Ermeniler daha da ümitlenmişlerdi. Faaliyetlerine yoğunluk veren Kırımıyan ve Çeraz Alman Büyükelçisi Münster ile görüştüler. Bu esnada Münster Berlin'de istediklerini elde edebileceklerini, çünkü Bismarck'ın "orada Osmanlı boyunduruğu altında kalmış Hristiyanları kurtarma" işiyle meşgul olacağını belirterek, onları ümitlendirmişti⁷⁶. Bu çabaların olumlu manada bir sonuç vermemesi elbette düşünülemezdi. Zira Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası'nda Ermeniler hakkında yapılan müzakerelerde ümit verici fikirler ortaya atılıyordu. Mesela Avam Kamarası'nda Sir John Kennaway Ermenilerin de diğer Hristiyanlar kadar dikkate alınıp alınmayacaklarını Hükümet'e sormuş verilen yanıt özellikle 16. maddenin Kongre'nin gündemine getirileceği ve ülkelerin bu meseleyi gündeme alacağı şeklinde olmuştu⁷⁷. Shaftesbury Earl'ı Lord Asley yaptığı bir konuşmada Kırımıyan heyetinin şikâyetini gündeme getirmiş, Ayastefanos Antlaşması'nda ismi geçen muhtelif Hristiyan milletlerin menfaatlerine önem verilirken, Ermenilerin sadece 16. maddede çok sınırlı bir şekilde isimlerinin geçtiğini, bu maddenin de onları korumadığı ve memnun da etmediğini dile getirmişti. Devamın da ise heyetin getirdiği projedeki iddiaları özetleyen kısa bir konuşma yaptıktan sonra sözü Salisbury Markisi Lord Robert Cecil almış ve iddiaların çok da doğru olmadığını belirtmişti. Görüşme esnasında Granville Earl'ı Lord Levenson ve Carnarvon Earl'ı Henry Herbert de Ermenilere yönelik olumlu fikirlerini ortaya koymuşlardı⁷⁸. Bu tartışmalar aslında bir taraftan Ermeni Meselesi'ni daha fazla gündeme getirirse de Ermeni Heyeti'nin beklentisi muhtemelen bundan daha fazlasıydı. Nitekim bir Avusturya gazetesinde yayınlanan Londra menşeli bir telgrafta Daron Başpiskoposu'nun yani Kırımıyan'ın İngiliz Hükümet'i nezdinde teşebbüslerde bulunduğu ve Anadolu'daki Hristiyan Ermenilerin emniyet, adalet ve kilise işlerinde onların korunması için çaba gösterdiği, üstelik heyetin Viyana ve Berlin'e de aynı amaçla gideceği belirtilmekteydi⁷⁹.

75 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

76 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 80.

77 HC Deb. 04 June 1878, vol 240. s. 1168.

78 HL Deb. 06 June 1878 vol. 240, cc. 1242-1246, *The Times*, 07 June, 1878, s. 7, Issue 29275.

79 *Prager Abendblatt*, nr. 125, 1. Juni 1878, s. 3.

Heyetin İngiltere'de sadece İngilizlerle temas etmediğini, diğer devletlerin temsilcileriyle de bulunan her fırsatta görüşme yaptığını görüyoruz. İtalya'nın Londra büyükelçisi olan Manebrea, İtalya Dışişleri Bakanı Corti'ye Berlin süreci hakkında İngiliz Başbakanı ile yaptığı görüşmeyi aktardığı gizli ibareli yazısında, Kırımıyan heyetinin kendisini ziyaret ettiğinden bahseder. İsmi vermeden bir patrik dediği Kırımıyan'ın kendisine Dışişleri Bakanı'yla İstanbul'dan Brindisi'ye kadar beraber seyahat ettiklerini söylediğini aktaran elçi yazısının devamında Kırımıyan'ın taleplerinden ve kendisinin verdiği yanıtın söz etmektedir. Buna göre Kırımıyan Osmanlı Hükümeti'nin şimdiye değin Ermenilere verdiğinden daha fazla özgürlük ve emniyetin doğal talepleri olduğunu söylemişti. Elçi ise genel ifadelerle saldırgan bir dil kullanmaktan imtina ettiğini ve İtalya'nın kim olursa olsun başkasının boyunduruğunda olan halklara sempatiyle yaklaştığını ifade ettiğini dile getirmiştir. Hükümeti meşgul etmemek adına daha fazla detaya girmediğini belirten elçinin verdiği bu bilgi⁸⁰ heyetin aslında çabalarının istedikleri neticeyi vermeyeceğinin de habercisi gibiydi.

Berlin Kongresi için yola çıkmaya hazırlanan Kırımıyan ve tercümanı Çeraz, esasında İngiltere'nin tam anlamıyla desteğini alamamışlardı. Çünkü İngiliz Başbakanı tarafından kabul edilmemişlerdi. Aslında İngilizler muhtar bir Ermenistan fikrine sıcak bakmıyorlardı, buna sebep olarak da Anadolu'daki Ermenilerin Müslüman nüfusla birlikte yaşamasını gösteriyorlardı. En önemlisi, Salisbury ve Beaconsfield Ermenilerin muhtar bir Ermenistan'ı yönetebilecek bir kapasiteye sahip olmadıklarını düşünüyorlardı⁸¹. İngiliz siyaseti Ermeni Meselesi'ne bu şekilde tavır almışken, Kırımıyan ve Çeraz, Berlin'e gitmek üzere 8 Haziran'da Londra'dan ayrılıp, önce tekrar Paris'e oradan da Berlin'e gitti, burada Stefan Papazyan ve Horen Narbey ile buluşmuşlardı. Bu kişilerin hiçbiri Almanca bilmediğinden kendilerine tercümanlık etmek üzere Paris'ten Berlin'e Beyleryan adlı bir Ermeni gönderilmişti⁸². İstanbul'dan yola çıkıp Roma, Paris ve Londra'da yaklaşık olarak üç ay boyunca yoğun çaba sarf eden heyetin tek gayesi Berlin'de kendileri için bekledikleri kararın çıkmasıydı. Böylece sıra seyahatlerinin son aşaması olan Berlin'e geldi.

80 Londra Büyükelçisi Manebrea'dan Dışişleri Bakanı Corti'ye, 404/67, no. 140, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Seconda Serie: 1870-1896, Vol. X, (24 marzo - 16 ottobre 1878), Roma, 1976, s. 134.

81 Parsamian, *a.g.e.*, s. 288.

82 Uras, *a.g.e.*, s. 240.

4. Berlin'deki Faaliyetler

İngiltere'deki faaliyetlerinden sonra Berlin'e giden heyet burada da yoğun bir şekilde çalıştı. Berlin seyahatine çıktıklarında Almanya ve Fransa'nın Ermenileri kesinlikle destekleyeceklerine yönelik haberlerin Kongre'nin açılışının yapıldığı günün gazetelerine yansması heyeti heyecanlandırmış olmalıdır⁸³. Kongre'nin açıldığı günün ertesi olan 14 Haziran'da Kırımıyan ve Çeraz, Petersburg'dan gelen Horen Narbey ile buluşmuş, Türk heyetinden Ohan Bağdathyan da bu süreçte heyete birçok konuda yardımcı olmuştu⁸⁴. Heyete burada katılanlardan biri de bizzat Patrik Nerses'in yetkili temsilcisi olarak Berlin'e gelen Ermeni Meclisi üyesi Muşlu Stefan Papazyan idi. Kendisine verilen görev, Patrikhane'nin heyet hakkında bazı soru işaretleri taşıdığı göstermektedir. Nerses'in özel temsilcisi olarak Berlin'e gelen Papazyan'ın vazifesi heyet üzerinde Patrikhane'nin kontrolünü sağlamak ve iki piskopos arasında çıkması muhtemel rekabeti bertaraf etmektir⁸⁵. Görünen o ki, heyette fikir ayrılıkları söz konusuydu. Ancak nihai olarak ellerinde bir proje ve aldıkları bir talimat vardı. Ne pahasına olursa olsun görevlerini en iyi şekilde yapmak boyunlarının borcuydu. Neticede Kongre'ye katılan devletlerin delegeleleriyle her fırsatta görüşmeler yapmak arzusundaydılar. Bu çerçevede ilk olarak Dr. Maritz Busch ve Hohenlohe (Alman Hanedanı) vasıtasıyla Bismarck ile görüşmek istemişlerdi ve buna büyük ehemmiyet veriyorlardı⁸⁶. Ancak kendisi ile buluşarak bazı açıklamalar yapmak istediklerini bildirmelerine rağmen, Bismarck sekreteri vasıtasıyla zamanı olmadığını ve başkan olarak tarafsız kalması gerektiğini ileri sürerek onları kabul edemeyeceğini ifade etti⁸⁷.

Bu başarısız denemenin ardından Kırımıyan'ın başkanlığındaki Ermeni Heyeti Lord Beaconsfield Benjamin Disreali ile bir görüşme elde etmek için uğraşmışlardı. Nitekim 17 Haziran tarihinde İstanbul'dan aldıkları telgrafta bu yönde

83 *The Scotsman*, 13 June 1878, s. 5.

84 Uras, Berlin'e giden Osmanlı heyeti içerisinde bulunan Bağdathyan ile birlikte Haçik Odyan ve Karabet Karakaş'ın Ermeni Heyeti ile gizli gizli işbirliği yaptığından bahsetmektedir. Uras, *a.g.e.*, s. 240.

85 Söylendiğine göre Kırımıyan ve Horen Narbey birbirlerinden farklı kimselerdi. Karakter davranış ve temayülleri birbirinden ayrıydı. Avrupa'da eğitim görmüş, konuşkan, belagati iyi Narbey Rus yanlıydı. Halktan biri olan katı ve dindar Mıgırdıç Kırımıyan ise İngilizlere temayülü olan fikirler taşıyordu. V. G. Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse" (Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu), *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri* (Sosyal Bilimler Dergisi), No: 2, s. 32.

86 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 80.

87 Parsamian, *a.g.e.*, s. 289, Krbekyan, *a.g.e.*, s. 33.

bir talimat vardı. Ertesi gün hem Disreali'ye hem Kont Andassy ile görüşmek için başvuru yaptılar. 20 Haziran'da İngiliz Başbakanı'nın sekreteri olan Ostenly, Kırımıyan heyetini ziyaret ederek, iş yükünün fazla olması nedeniyle onları kabul edemeyeceğini, taleplerini yazılı bir şekilde vermeleri gerektiğini aktardı. Bu durum Kırımıyan heyeti açısından kötüye işaretledi. Ancak heyet yılmamış en sonunda Kongre'ye iştirak eden İran'ın Ermeni asıllı Londra Büyükelçisi Melkon Khan vasıtasıyla bir görüşme ayarlayabilmişti. Fransız elçiliğinde gerçekleşen görüşme esnasında İngiliz başbakanı siyaset veya siyasetle alakalı herhangi bir meselenin konuşulmayacağını belirtmiş ve konuşma boyunca Ermeni rahipleriyle İngiliz rahiplerin giysilerinin benzerliği gibi sıradan şeylerden bahsederek heyetin taleplerini söylemelerinin önüne geçmişti⁸⁸. Yine bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'nin Ermeni Meselesi ile ilgili görüşleri Kırımıyan'ı ve Ermeni heyet üyelerini telaşlandırmıştı. Salisbury, "Ermenistan'da muhtariyet şartları elverişli değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir bölgede pek dağılmış çeşitli milletlerle birçok dinler karışmış ve çoğunluk teşkil edemeyecek bir durumda olan Ermenilerin istedikleri biçimde bir vilayet için merkezi bir nokta bulmak da çok güçtür"⁸⁹. İngiliz Dışişleri Bakanı'nın bu sözleri heyeti hayli telaşlandırmıştı. Bu demece karşılık vermeyi gerekli gören Kırımıyan, Salisbury'e Ermeni isteklerinin esasları hakkında 24 Haziran 1878 tarihli, Berlin'deki *Grand Hotel de Rome*'dan yazdığı bir mektupla cevap verdi. Kırımıyan mektubunda uzun uzun Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitlik olması lüzumuna vurgu yaparak Anadolu'nun bazı vilayetlerinde çoğunlukta olduklarına, bu bölgelere özerklik verilmesi gerektiğine ve Ermeniler için tek dermanın bu olduğuna vurgu yapmıştı⁹⁰.

En fazla ümit bağladıkları İngiltere'nin temsilcilerinden bu tür ifadeler işitmek heyeti rahatsız etmiş olmalıdır. Ancak bu durum, Kırımıyan heyetini yıldırma-
mış, heyet çareyi başka temsilcilere başvurmakta bulmuştu. Bu tatsız gelişmelerin ardından Kırımıyan Paris'te görüştüğü Waddington vasıtasıyla kulis yapmayı düşünmüş olmalıdır. Nitekim bu sırada Fransız elçiliğinde tertip edilen ve Kongre'ye gelen birçok ülke temsilcisinin katıldığı ziyafet heyet için adeta bir fırsata dönüştü⁹¹. Ermeni Heyeti Fransız elçisini kendilerine yakın buldukları gibi ondan çok

88 Krbekyan, *a.ge.*, s. 34.

89 Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s. 102.

90 Uras, *a.ge.*, ss. 242-243.

91 Aslında kongrenin her toplantısından sonra büyük devletler elçilikleri vasıtasıyla yemekler tertip ediyordu. Ermeni Heyeti Fransız Elçiliği'ndeki yemeğe de katılmıştı. *Journal Des Debats*, 26 Juin

şey de bekliyorlardı. Nitekim daha önceden Paris'te görüştikleri zaman onlara makul davranmıştı. Burada tekrar buluştuklarında Minas Çeraz'a sorduğu bir soru heyete göre “*sinsicedi*” ve tavrında biraz değişme olduğuna delalet ediyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Waddington'un “*Batı Ermenilerine bağımsızlık verildiği takdirde Doğu Ermenileri'nin nasıl bir tavır sergileyecekleri*” şeklindeki sorusu heyeti rahatsız etmişti. Soru üzerine Çeraz, “*onlar kardeşlerine kavuşmak isteyecekler veya en azından bir kısmı hemen Batı Ermenistan'a gidecektir*”, şeklinde yanıt verdi. Her şeye rağmen Kırım-yan, Waddington'un tavsiyesi üzerine 25 Haziran tarihinde Kongre'ye katılan bütün devletlerin baş temsilcilerine projelerini gönderdi⁹². Fransız temsilci Kongre boyunca gerçekten de Ermeni yanlısı gibi çalışmış ve gelişen olayları sürekli olarak Ermeni delegelerine bildirmişti. Üstüne üstlük, Kırım-yan, onun tavsiyesi üzerine Bismarck'a da bir mektup göndererek Ermeni Meselesi'ni Kongre'nin gündemine alması ricasında bulundu⁹³. Bu sırada gazetelere yansıyan haberlere göre, Kırım-yan ve Horen Narbey, Alman İmparatoru'nun huzuruna kabul edilmiş, görüşme esnasında Almanya'nın Londra büyükelçisi Münster de bulunmuştu⁹⁴. Sadece bilgi amaçlı olduğu anlaşılan haberde görüşmenin detaylarıyla ilgili herhangi bir ayrıntının verilmemiş olduğu dikkati çekse de Ermeni Heyeti'nin imparatorla görüşmesi Ermeni davası açısından önemli bir gelişmedir. Bu konuyu haber yapan gazetelerin Ermeni Heyeti'nin isteklerine dair bilgileri sütunlarına taşıdığı da dikkati çekmektedir.

İngiliz *Pall Mall Gazette*, Alman İmparatoru'nca çok nazik bir şekilde karşılandığını ifade ettiği heyetin asıl amacının Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin Rusya'nın nüfuz alanına girmesini engellemek olduğunu, Ermenilerin Türk hâkimiyeti altında kalabileceklerini ancak siyasi olmasa da yönetim konusunda özerklik istediklerini kaydetmekte ve bununla ilgili istekleri sıralamaktadır⁹⁵. Ermeni Heyeti'nin bu taleplerini sütunlarına taşıyan *Le Temp Gazetesi*'nin özel muhabirinin 27 Haziran tarihli haberi, Ermeni Delegasyonu'nun Berlin'deki faaliyetlerinin sonuçları hakkında ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunu yaparken, Ermenilerin

1878, s. 2.

92 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 34.

93 Sarkisian, *a.g.e.*, ss. 80-81. Verilen bu mektupta Patrik Nerses, Ermeni Heyeti'ni Bismarck'a tanıtmakla birlikte Patrikhane'nin projesi hakkında da kısa bilgi içeren bir ek belge sunuyordu. Bu belgenin içeriğinin daha sonra gazetelere Ermeni Heyeti'nin istekleri şeklinde yansdığı görülmektedir. bkz. *BOA. HR.SYS. 1243/5*, Uras, *a.g.e.*, ss. 246-247.

94 *Sheffield Daily Telegraph*, 25 June 1878, 7, *Sheffield Independent*, 25 June 1878, s. 3.

95 *Pall Mall Gazette*, “The Armenians and the Congress”, 24 June 1878, s. 8, *Western Daily Press*, “The Armenians”, 25 June 1878, s. 3.

İslahat isteklerinin tarihi sürecinden de bahseden muhabire göre, Ermeniler siyasi bir bağımsızlık istiyor gibi görünmüyorlardı. Heyetin taleplerini gazete sütununda değerlendiren muhabir, Ermenilerin yerel unsurlardan oluşturulacak güvenlik güçlerinin Hıristiyan bir vali tarafından yönetilmesini ve vergilerin makul hale getirilmesini istediklerini kaydetmektedir. Muhtemel heyetle görüşen muhabirin dediğine göre Ermeniler vilayetlerde kendileri için özel hizmetler elde etme noktasında hakları olduğuna inanıyor ve vilayet vergilerinin dağıtılmasından sorumlu olacak ayrı bir genel meclisin oluşturulmasını istiyorlardı. Muhabirin söylediğine göre, heyet Kongre'ye katılan tüm temsilcilerce çok iyi bir şekilde karşılanmıştı ve bir iki gün içinde onlara bir memorandum vereceklerdi. Ermeni Heyeti'nin bilhassa Fransa'dan çok şey beklediğini belirten muhabirin muhtırayla ilgili verdiği bilgiler onun heyetle detaylı görüşmeler yaptığı izlenimini vermektedir⁹⁶. Bu sırada İngiliz *Globe* gazetesinde Kongre hakkında çıkan bir yazıda gazetenin Berlin'deki özel muhabiri, Ermeni Heyeti'nin özellikle Kırımıyan'ın dini kıyafetiyle Berlin'de olduğu için Çin temsilcileriyle beraber en dikkat çeken kimse olduğundan bahsetmekte, amaçlarının siyasi bağımsızlık değil bölgesel otonomi olduğunu belirtmektedir. Alman İmparatoru ile heyetin buluştuğunu ve imparatorun Ermeni davasına hayli önem verdiğini aktaran muhabir, Kırımıyan ve Narbey'in eli yüzü düzgün, zeki, eğitilmiş ve davalarına sadık kimseler olduğunu kaydetmektedir⁹⁷. Bu haberlere bakıldığında Ermeni Heyeti'nin sadece otonomi istediği, bunun da yönetim mekanizmalarında yapılmasına yönelik bir istek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gerek Kongre öncesi gerekse sonrasında heyet üyelerinin çaba ve faaliyetlerinin otonomiyle sınırlı bir talep olmadığını gösterdiğini söylememiz gerekir. Fakat Kongre devam ederken heyetin tavrının bu yönde olduğu gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır.

Yabancı misyonlarla görüşmek için yoğun çaba sarf eden heyet Osmanlı temsilcileriyle de temas kurdu. Ermeni kaynaklarına göre Osmanlı elçisi Sadullah Bey heyetin faaliyetlerinden çekinerek, “*Eğer size Ermenistan için bir Ermeni vali tayini yeterse, bunu hemen Bab-ı Ali'ye yazabilirim. Orası sizin bu isteğinizi, Avrupa aracılığı ile yapılmasından daha önce yapabilir*” dedi. Bunun üzerine Horen Narbey, “*Bab-ı Ali bu gün bir Ermeni vali tayin edebilir. Ancak yarın da azledebilir. Bize Avrupa'nın teminatı lazımdır*” şeklinde karşılık verdi⁹⁸. Yani heyet üyeleri Osmanlı makamlarından herhangi

96 *Le Temps*, no: 6279, 29 Juin 1878, s. 1.

97 *Globe*, “The Congress”, 28 June 1878, s. 2.

98 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 33, Uras, *a.g.e.*, s. 241.

bir beklenti içerisinde değillerdi. Muhtariyet fikrinin gerçekleşmesinin Avrupa'nın garantisi altına girmekten geçtiğini düşünüyorlardı.

Bu sırada Ermeni Heyeti'ni heyecanlandıracak bir ziyaret gerçekleşti. Kafkasya'dan gelen Rus ordusu komutanı Loris Melikov 28 Haziran'da Ermeni Heyeti'ni ziyaret etti. Bir Ermeni kaynağının iddiasına göre ihtimal Ermeni delegelerinin faaliyetlerinden rahatsız olan Çarlık Hükümeti heyetin faaliyetlerini az da olsa kontrol etmek için bu itibarlı komutanını buraya göndermişti. Melikov'un heyete dikkatlerini Kilikya'ya çevirmeleri gerektiğine yönelik telkinlerine rağmen, heyet ona çok fazla itibar göstermedi. Heyetten bu fikre sıcak bakan sadece Horen Narbey idi. Papazyan'ın söylediğine göre Narbey, Loris Melikov gibi bir Rus Ermenisinin vali olarak tayin edilmesini, Rusya'nın Kilikya'yı alıp daha aşağı inmesi ve böylece önünde bir engel kalmamasını ve Büyük Ermenistan'ın Rusya tarafından işgalini istiyordu. Papazyan'ın yazdığına göre 18 Haziran'da Bulov ile yapılan toplantıda Narbey, Rus işgali hususunu onunla müzakere dahi etmişti. Papazyan bir daha bu şekilde yapmaması konusunda onu uyardıklarını, Narbey'in de daha sonra onlarla aynı fikirleri paylaştığını ve 24 Haziran'da Üsküdar'daki bir yetkiliye gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer verdiğini kaydetmektedir: “...*Tüm çabamız kendi kendini yöneten özel bir idare elde etmeye yönelik. Bu mümkün olmazsa başımızı eğer ana-vatanımızı daha iyi hale getirebilecek İngiltere'nin himayesini kabul ederiz*”⁹⁹.

Ermeni Delegasyonu'nun Ermeni isteklerine dair bir notu Bismarck'a ulaştırdıklarını belirten 28 Haziran tarihli gazeteler, heyetin yanlarında getirdiği ve Kongre'ye katılan ülkelerin temsilcilerine gönderilen yedi maddelik proje ve ekleminin özetini de¹⁰⁰ okuyucularına aktardılar. Verilen bilgiye göre projenin en önemli kısmı “Türk Ermenistanı” diye tabir ettikleri bölge için net ifadelerle kaleme alınan bir yasa hazırlanmasıydı. Yazıldığına göre Ermeniler bağımsızlık istemiyor, Lübnan'da uygulanan reformları talep ediyorlardı¹⁰¹. Bu sırada *The Times* gazetesine yansıyan bir haberde bunu teyit eder nitelikte bilgiler verilmekteydi. Buna göre Berlin'e gönderilmiş iki papazın amacı Ermenilerin Türk hâkimiyetinde kalmak

99 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 35.

100 O yıllarda yayınlanan bazı diplomatik yazışmalarda da bu özeti görmek mümkündür. Örneğin bkz. *Revue Française De L'étranger et Des Colonies*, Dir. Eduard Marbeu, Tome III, Paris, 1886, s. 212-213, Max Chouhlier, *La Question D'Orient Depuis Le Traite de Berlin*, Paris, 1899, s. 113.

101 *The Times*, 28 June 1878, s. 5, Issue 29293, *Le Temps*, no: 6280, 30 Juin 1878, s. 1. Ermeni Meselesi'nin kongre gündemine alındığı tarih belli olduğunda, Ermeni Patriği Nerses'in Van ve Muş'tan Ermenilerin önde gelenleriyle Berlin'e gelmek niyetinde olduğu ifade ediliyordu. *Globe*, 28 June 1878, s. 4.

isteğini Kongre'ye bildirmek ama aynı zamanda “*daha üst düzeyde*” bir otonomi temin etmeyi¹⁰². Bu taleplerinin Ermeni Memorandum'u şeklinde Viyana'da yayınlanan bir gazete sütununa dahi taşınması heyetin çabalarının nasıl bir sonuç verdiğinin de göstergesidir¹⁰³. Bu noktadan bakıldığında işler görünürde heyetin istediği şekilde gidiyor gibiydi. Umutlu olmaları da doğaldı. Zira Avrupa matbuatında kendileri hakkında çıkan haberler ümit vericiydi. Örneğin tam bu sırada bir Fransız gazetesinde çıkan haberde Sultan'ın hâkimiyetinde olan halklardan biri şeklinde bahsedilen Ermenilerin Avrupa'nın destek ve sempatisine mazhar olmayı hak ettiklerinden söz edilmekte, Ermenilerden çalışkan ve dürüst kimseler şeklinde bahsedilmektedir. Ermeniler hakkında bu olumlu ifadeleri müteakip haberde, “*Kürt aşırılıkları ve saldırıları*” ve buna Osmanlı Hükümeti'nin kötü yönetiminin sebep olduğu vurgusu işlenmektedir¹⁰⁴. Yani aslında Ermenilere yardım etme gereği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Kongre'den Ermenilerle ilgili nasıl bir sonuç çıkacağı, bunun Ermenilerin beklentilerini karşılayıp karşılamayacağı da net değildir. *Le Temps* Gazetesi'nin özel muhabiri 4 Temmuz tarihli haberinde hâlihazırda Ermenilerin şanslarının ne olduğunu gerçeği söylemek gerekirse bilmediğini, Ermeni Heyeti'nin ise istediklerinden en azından bir kısmını elde etmeyi umduklarını ifade etmektedir¹⁰⁵.

Minas Çeraz 29 Haziran akşamı Fransız elçiliğinde Rus elçiliği danışmanlarından olan P. Arapov ile buluştuklarından bahsetmektedir. Söylediğine göre, bu kişi heyetin Rus karşıtı fikirlere sahip olup olmadığını anlamaya çalışıyordu. 30 Haziran'da heyet Rus elçiliğini ziyaret etti ve Berlin Rus Büyükelçisi ve Kongre'deki Rus temsilcilerinden biri olup heyetin İngiltere'deki faaliyetleri hakkında sorular soran, aynı zamanda Ermeni Meselesi'ne yakınlığı ile bilinen Ubri ile buluştular. 1 Temmuz günü akşamı ise Avusturya elçiliğinde Rusların ikinci temsilcisi olan Kont Shuvalov ile görüşen heyete, temsilci Balkanlardaki meselelerin çözümlenmesinden sonra Ermenilerin meseleleriyle ilgilenebileceğini söylemişti¹⁰⁶.

Ermeni Heyeti faaliyetlerine devam ederken, Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Osmanlı Heyeti'nin reisi Alexander Karatodori Paşa'ya Berlin'de faaliyetlerde bulunan Ermeni Heyeti ile ilgili olarak bir talimat göndermişti. Temel gayesi Ermeni

102 *The Times*, 26 June 1878, s. 10, Issue 29291.

103 *Die Presse*, “Das Armenische Memorandum”, no. 177, Wien, 1 Juli 1878, s. 6.

104 *Journal Des Debats, Politiques et Litteraires*, 29 Juin, 1878, ss. 1-2.

105 *Le Temps*, no:6283, 4 Juillet 1878, s. 1.

106 Krbekyan, *a.ge.*, s. 35.

Heyeti'ni yaptıkları faaliyetlerinden vazgeçirmek olan bu talimata göre Ermenilerin istedikleri idari muhtariyet sistemi sözü edilen vilayetlerin milli eğitim-öğretim derecesi ve halkının örf ve gelenekleriyle uyuşmuyordu. Üstelik bu durumun yurttan anarşiye sebebiyet verebilme ihtimali vardı. Ermeni milletine karşı iyi niyetli olan Hükümet, onların yaşama şartlarını düzenlemek için bu bölgenin idari sisteminde reform yapmak üzere yetkili kişilerle görüş alışverişinde bulunmuş, bununla birlikte zulüm ve talan olaylarına karışmış Kürt ve diğer kişileri bulup cezalandırmak üzere bir komiser dahi görevlendirmişti. İşte bu nedenlerle verilen talimat Ermeni Heyeti'nin girişiminden vazgeçirilmesine çalışılması şeklindeydi¹⁰⁷. Ermeni kaynakları bu süreci ele alırken dikkat çekici ancak şüphe ile yaklaşılması gereken bazı anekdotlardan bahsetmektedir. Buna göre Ermeni Heyeti Berlin'deki büyükelçiliğe çağrılmış ve Saffet Paşa'nın teklifleri onlara sunulmuştur. Faaliyetlerinden vazgeçerek İstanbul'a geri dönmeleri istenmiş ve eğer böyle yapılırsa isteklerinin yerine getirileceği bildirilmiştir¹⁰⁸. Bununla birlikte Karatodori Paşa, Sultan'a Ermeni Heyeti'nin geri çağırılması ve Avrupa kamuoyunu rahatlatmak için Anadolu'da tedbirler alınmasına yönelik isteklerini içeren bir telgraf yolladı. Bab-ı Ali Ermeni Milli Meclisi'ne Ali Şefik Bey başkanlığında bir heyetin Erzurum, Van ve Diyarbakır'daki durumu araştırmak üzere gönderileceğini bildirdiğini, Ermenilerin de bir temsilci ile katılmalarını istedi. Patrik Nerses ise bir süre sonra delegelerin Milli Meclis'in kararı ile gönderildiğini ve ancak onun kararı ile geri gelebileceğini belirtti ve *“dönerlerse, ben onların yerine gitmek mecburiyetindeyim”*, diyerek teklifi reddetti. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Dadyan Paşa'yı Patrik Nerses'e gönderdi ve fakat bu ikinci talep de reddedildi. Minas Çeraz *“Ermeni Me-selesi”* adlı eserinde Sultan'ın bu çağrısına, Nerses'in çok şiddetli bir şekilde cevap verdiğini ifade etmektedir. Dediğine göre Nerses, Sultan'ın elçisine *“Gıt ve Sultan'a söyle, Ben kendim bu delegeleri kongreye, halkımın yaralarına derman bulsunlar diye gönderdim, yarım yüzyıl önce Rum Patriği'nin idam edilmesi gibi beni de Patrikhane kapısının önünde asacağına söylese bile, yine de onları geri çağırmayacağım”* demiştir¹⁰⁹. Nerses'in Sultan'a bu şekilde cevap vermesi pek ihtimal dahilinde olmasa da, Ermeni kaynaklarının özellikle Minas Çeraz'ın ifadeleri bu yöndedir. Zaten Patrikhane Ermeni Heyeti'nin dönmesi yönünde bir talepte bulunsa bile, Ermeni Delegasyonu'nun dönmesi, çabaları dikkate alındığında pek mümkün görünmemektedir.

107 BOA. OBE, c. III, (3 Mart 1878-17 Temmuz 1879), No: 13.

108 Parsamian, *a.g.e.*, s. 289.

109 Krbekyan, *a.g.e.*, ss. 33-34, Parsamian, *a.g.e.*, s. 290, Sarkissian, *a.g.e.*, s. 88.

Görünen o ki, Kırmıyan heyetinin yolundan dönmesi söz konusu değildi. İyimser bir hava sezmiş oldukları ise İngiliz ve Rusların kendileri açısından olumsuz bir karar almayacaklarına yönelik bir hissiyat taşıdıklarından ve bunların yazdıklarına yansımından anlaşılmaktadır. Mesela, heyetin Ruslara karşı olumlu duygular beslediğinden bahseden Minas Çeraz'a göre Büyük Bulgaristan'ı ortaya çıkaran Ayastefanos Antlaşması'nda, Ermenistan sınır bölgelerinde özerkliğin bahsi dahi geçmemiştir. Buna karşın, heyet beş aylık faaliyetlerinde ne Rus Hükümeti'ne ne de Rus halkına karşı hiçbir şey söylemediği gibi olumsuz hiçbir şey de yazmadı. Yunanlılar ve Bulgarlar ise bu süreçte bazen Rus karşıtı dil kullandılar. Ermeniler asla böyle bir şey yapmadı¹¹⁰. Bu düşüncülerle hareket eden Ermeni Heyeti İstanbul'a gönderdikleri mesajda “...*Ermenistan doğmak üzere, fakat kız mı olacak erkek mi onu bilmiyoruz...*” yazmışlardı. Bu mesaj İstanbul'daki Ermeni Milli Meclisi'nde de heyecana sebep olmuştu¹¹¹.

Ermeni Meselesi'nin Kongre gündemine alınması yaklaştığında Ermeni temsilcileri yabancı misyonlara yaptıkları ziyaretleri arttırdılar. Ermenilerin Kongre'nin gündemine ilk kez alındığı 4 Temmuz'dan sonra Gorçakov ile yapılan görüşmenin detaylarını aktaran Minas Çeraz 6 Temmuz 1878'de saat sabah 11'de heyetin Rus temsilci tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Söylediğine göre, Gorçakov onları çok iyi karşılamış 16. madde ile ilgili heyetin talep ettiği değişiklikleri bildiğini ve Kongre'de bu konuda her türlü desteği sağlayacağı şeklinde bir taahhütte bulunmuştu. Ardından heyetin idari bağımsızlık gibi Çar'ın kendisine verdiği talimatların haricinde bazı hususları tespit ettiğini, bunları savunmak için kendilerine söz veremeyeceğini belirten Gorçakov, “...*Biliyorsunuz ki Kongre'de yalnız değilim, benden başka 6 veya 9 kişi daha var ki bunlardan bazıları size karşılar. Herhalde Ermeniler Rusya'nın muhabbet ve teveccühünü ümit edebilirler...*” dedi¹¹². Heyet bu ifadeler karşısında Gorçakov'un kendileri için çaba göstereceğini düşündüğünden minnettar olduklarını dile getirirse de asıl istekleri olan özerklik noktasında desteğini alamadıkları için tam anlamıyla durumdan memnun olmamışlardı¹¹³. Ancak onları daha fazla telaşa sürükleyecek ve rahatsız edecek bir gelişmeden ertesi gün haberdar oldular.

110 Krbekyan, *a.g.e.*, ss. 35-36.

111 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 89.

112 Uras, *a.g.e.*, s. 241, Krbekyan, *a.g.e.*, s. 37.

113 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 82.

Yaklaşık bir ay önce İngiliz elçisi Layard ile Saffet Paşa arasında gizlice imzalanan Kıbrıs Sözleşmesi'nden kimsenin haberi olmadığı ortaya çıkmıştı. Osmanlı heyetinin bile Kıbrıs ile ilgili gelişmelerden haberdar edilmemesi ilginçti¹¹⁴. 7 Temmuz tarihinde bir Fransız gazetesinde Kıbrıs Sözleşmesi'nin kamuoyuna duyurulmasının ardından Ermeni delegesi ve Kongre'ye katılanlar arasında bazı rahatsızlıklar meydana geldi¹¹⁵. Hatta Ermeni delegeleri çeşitli temsilcilere bu hususta şikâyetle dahi bulundular. Fakat hiç kimse onları dinlemediği gibi Bismarck ve Salisbury ile görüşme talepleri de kabul görmedi. Her ikisi de Ermeni delegelerini kabule yanaşmadılar. Ermeni Heyeti'ne daima yardım eden Waddington bile "...Ermeni istekleri için mücadele ediyorum ama arkadaşlarımı da teklifimi kabul etmeleri hususunda zorlayamam..."¹¹⁶, diyerek durumun vahametini ortaya koydu. Muhtemel umutsuzluğa düşen heyetin bundan sonra görüştüğü Rus temsilci Kont Shuvalov onların beklentilerinin çok uzağında ifadeler kullandı. Onlara "...Kongre'nin sizin meselenizle ilgilenecek zamanı yoktur..." diyerek, Bismarck'ın Kongre'nin görevinin temel meseleleri halletmek olduğunu, ayrıntıların daha sonraya bırakılması gerektiğini ve bu nedenle de Kongre'yi bitirmek istediğini söylediğini aktardı¹¹⁷. Shuvalov muhtariyet meselesinden vazgeçmeleri ve ıslahat maddesini kabul etmeleri yönünde delegelere teklifte bulundu. Fakat Ermeni Heyeti sonuna kadar isteklerinden vazgeçmeyi düşünmüyordu. En sonunda Shuvalov, Ermeni isteklerini Kongre'ye kabul ettirmeye çalışacağını ama bu olmaz ise kendi teklifini sunacağını söyledi¹¹⁸. Bu gelişmeler Ermeni Heyeti'nin beklentilerini muhtemelen azaltmış olsa da dört ay boyunca çabalarının bir neticesi olarak Kongre'de muhtar Ermenistan kararının çıkmasını bekliyorlardı. Ancak Berlin'den muhtar Ermenistan değil ıslahat kararı çıktı. Ermeni kanaat önderleri çıkan kararı "tamamen ölü bir unsur" olarak gördüler¹¹⁹. Bağımsızlığa giden sürecin özerklikten geçeceğini bilen Ermeni Heyeti ve bağımsızlık yanlıları ise bu durumdan pek tabii memnuniyet duymadılar.

114 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 95, Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 12.

115 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 82.

116 Parsamian, *a.g.e.*, s. 290.

117 Parsamian, *a.g.e.*, s. 290.

118 Sarkissian, *a.g.e.*, ss. 82-83.

119 Güllü, *a.g.e.*, s. 73.

Sonuç

Ermeni Heyeti Berlin Kongresi'ne Ayastefanos'tan daha fazla şeyler kazanmak gayesi ile gelmişti. Ancak Kongre sonunda, daha önce kazandıklarının bir kısmından feragat etmek zorunda kalmaları hayal kırıklıklarına sebep olmuştu. Bu karar alınmadan önce Ermeni Heyeti son bir çaba olarak 61. maddedeki Ermenilerin oturduğu yerler ibaresinin yerine "Ermenistan" tabirinin kullanılması için delegelere başvurdu, fakat hiç kimse bu isteğe önem vermedi¹²⁰. Ayastefanos'ta elde edilen Rus himayesi yerine Avrupa'nın himayesini kazanmak kısmi bir memnuniyet verse de, esas itibariyle bağımsızlığa giden yolun başlangıcı olan özerklik elde edilememişti. Bundan yeterince tatmin olmayan heyet Paris'teki Rus elçiliğine müracaat ederek Rusya'nın kendilerine arka çıkmasını istediler¹²¹. Elçilikten Rus siyasetinin Doğu Hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı cevabını alan heyet, diğer devletlerin temsilcilerinden de iyi kabul göremeyince, İstanbul Ermeni Patriği Nerses'ten talimat istediler. Patrik de heyete bu kararı şiddetle protesto etmelerini bildirmiş, bunun üzerine heyet Kongre'ye bir protesto mektubu vermişti. Verdikleri metinde haklı ve aynı zamanda ılımlı tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülü olduklarını, Anadolu'daki Hıristiyanlar arasında en fazla kendilerinin zulme maruz kaldıklarını ve Osmanlı yönetimine hiçbir sıkıntı vermediklerini belirttikten sonra diğer Hıristiyanlar gibi savunulacaklarını ümit ettiklerini ifade ettiler. Asıl niyetlerini "*Ermenilerin Ermenistan'da Ermeni memurlar idaresinde yaşayacaklarını zannediyorduk*" diyerek ortaya koyan heyet bunu müteakip aldandıklarını, kiliselerinde bağımsız olmakla milliyetlerini korumuş ve fakat bir şey kazanmamış olduklarını belirttiler. Nihayet protesto metnini Ermenilerin, en azından Ermeni Kilisesi'nin nasıl hareket edeceğinin işaretini veren şu ifadelerle sonlandırdılar: "...*Ermeni Heyeti aldığı bu dersi birlikte Doğu'ya götürecektir. Fakat hiçbir zaman Avrupa; isteklerine, davalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vazgeçmeyeceklerdir*"¹²². Bu ifadeler Ermenilerin ileride nasıl bir hareket tarzı takip edeceklerini göstermesi açısından önemlidir. Seslerini yükseltme kararı almaları, sadece dil ve kilise ile birbirlerine bağlı olan Ermenileri komiteler kurma yoluna sevk etmiştir. Bu konuda Ermeni Cemaati'ni yönlendiren, Ermenilerin adeta kaderini belirleyen heyetin başındaki eski Patrik Kırımıyan oldu.

120 Parsamian, *a.g.e.*, s. 291.

121 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 212.

122 Uras, *a.g.e.*, s. 278, Parsamian, *a.g.e.*, s. 291, Sarkissian, *a.g.e.*, s. 85.

Kırımıyan Berlin'den İstanbul'a döndüğü zaman, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nin kapısında yaptığı bir vaazla Ermeni halkına tavsiyelerde bulundu. Ermeniler arasında ciddi bir etki yapan ve Demir Kepçe/Kâğıttan Kepçe adı verilen bu nutukta Kırımıyan başarısızlığın nedenlerini edebî bir şekilde dile getirdi¹²³. Ermeni bağımsızlığı veya en azından Lübnan benzeri bir muhtariyet elde edilebileceğini düşünen Kırımıyan, başarısızlığın nedenini Ermenilerin Balkanlardaki gibi isyan edip kan dökmemelerine bağlıyor, bağımsızlık için bu yola baş koyulması gerektiğini metaforik bir anlatımla ifade ediyor ve sözlerini silahlanın şeklinde tamamlıyordu¹²⁴. Vaazın özünde Kırımıyan, Karadağ, Bulgar ve diğer Balkan milletlerinin kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, hâlbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının elde edilebilmesi için kan dökmenin gerekli olduğunu belirtiyordu¹²⁵. İşte bu tarihten sonra bağımsızlık isteyen Ermeniler Kırımıyan'ın tavsiyelerine uyararak gizli komiteler kurarak başkaldırıp, kan dökerek bağımsızlık elde etmeye çalışacaklardı. Sonraki sürece bakıldığında bilhassa 1890'lı yıllarda Ermeni ayrılıkçı gruplarının özerklikten bağımsızlığa giden yolun terörden geçtiğini düşünerek tam da onun istediği şekilde hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

123 Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Publishers, New York, 2003, s. 44, Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movements- The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963, ss. 28-29.

124 Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

125 Vaazın detayları için bkz. Fikrettin Yavuz, "Bir Din Adamının Ermeni Cemaatine Yaptığı Çağrı: Kırımıyan ve Demir Kepçe Vaazı", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Cilt. II, ss. 825-840.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

House of Commons (HC) Deb. 04 June 1878, vol 240. s. 1168.

House of Lords (HL) Deb. 06 June 1878 vol. 240, s. 1242-1246.

I Documenti Diplomatici Italiani, Seconda Serie: 1870-1896, Vol. X, (24 marzo - 16 ottobre 1878), Roma, 1976.

İngiliz Dışişleri Arşivi, Foreign Office (FO.)

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt: III, (3 Mart 1878 - 17 Temmuz 1879), İstanbul, 1987.

The Gladstone Diaries with Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence, Vol. IX, January 1875-December 1880, ed. H.C.G. Matthew, Clarendon Press Oxford, 1986.

Sürelî Yayınlar

Aberdeen Press and Journal

Basiret

Berkshire Chronicle

Boston Guardian

Cardiff Times

Cork Constitution

Daily Telegraph & Courier

Die Presse

El Siglo Futuro

Globe

Hampshire Advertiser

Hereford Times

Homeward Mail from India, China and the East

John Bull

Journal Des Debats

Le Constitutionne

Le Temps

Leeds Mercury

London Evening Standard

London Evening Standard

Manchester Courier and Lancashire General Advertiser

Manchester Times

Pall Mall Gazette

Prager Abendblatt

Sheffield Daily Telegraph

Sheffield Independent

Shields Daily Gazette

South Wales Daily News

The Guardian

The Scotsman

The Times

Vakit

Watford Observer

Western Daily Press

Wicklow News-Letter and County Advertiser

Yorkshire Post and Leeds Intelligencer

Araştırma ve İnceleme Eserler

A Brief Account of the Rise of the Society of Friends, Philadelphia, 1889.

Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Publishers, New York, 2003.

Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan co. London, 1896.

Chouhlier, Max, *La Question D'Orient Depuis Le Traite de Berlin*, Paris, 1899.

Christopher J. Walker, *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London, 1991.

- Davidson, Randall Thomas, William Benham, *Life of Archibal Campbell Tait*, Vol. II, London Macmillian and Co. 1891.
- De La Jonquiere, Antoine, *Histoire de l'Empire Ottoman, Depuis Les Origines jusqu'au Traite De Berlin*, (Paris, Librairie Hachette Et C. 1881).
- Eroğlu, Veysel, *Ermeni Mezalimi*, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Fisher, H. A. L., *James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont, O. M.)*, Vol. I, London, 1927.
- George, Joan, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, Gomidas Institute, United Kingdom, 2002.
- Gladstone, William Evart, *The Turco-Servian War, Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company, 1876.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Gürün, Kamuran, "Türkiye'de Ermeni Sorunu'nun Yaratılışı", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983)*, Manisa, 1983.
- Hayrig, *a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987)*, A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- İskefiyeli Zeynep, "İngiltere'de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti", *19-20 Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri- Kaynaşma- Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Araşşlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2015, Cilt I, ss. 534-570.
- İskefiyeli, Zeynep, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karebet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 221-259.
- Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Krbekyan, V. G., "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse" (Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu), *Laber Hasarakakan Gitut'yunneri*, (Sosyal Bilimler Der-gisi) No: 2, ss. 25-45.

- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movements- The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963.
- Nassibian, Akaby, *Britian and the Armenian Question 1915-1923*, New York, 1984.
- Parsamian, Vardan Aramovic, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg* Erivan, 1972.
- Revue Française De L'étranger et Des Colonies*, Dir. Eduard Marbeau, Tome III, Paris, 1886.
- Sakin, Serdar, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, s. 237-258.
- Sarkissian, A. O., *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938.
- Sonyel, Salahi, *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London, 1987.
- Şaşmaz, Musa, "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8 (2015), ss. 319-347.
- Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Şimşir, Bilal N., *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Şimşir, Bilal N., *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- The Armenians and the Eastern Question*, A Series of Letters by an Armenian on Armenia and the Armenians, the text of the "memoire" addressed to the cabinets of Europe, ETC., London: Edward Stanford, 55, Charing Cross, S.W. 1878. London: Gilbert and Rivington, Printers, St. John's Square, E.C.

- Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Haz., Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- Vertanes, Charles Aznakian, *Armenia Reborn*, Armenian National Council of America, 1947.
- Walker, Christopher J., *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London, 1991.
- Wetherell, Charles, *History of the Religious Society of Friends*, 1894.
- Yavuz, Fikretin, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 91-111.
- Yavuz, Fikretin, "Bir Din Adamının Ermeni Cemaatine Yaptığı Çağrı: Kırımıyan ve Demir Kepçe Vaazı", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, Cilt. II, ss. 825-840.

EKLER

Ek 1. Berlin'e Gönderilen Heyet

Oturanlar: Mıgırdıç Kırmıyan (Sağda), Horen Narbey, Ayaktakiler: Stefan Papazyan (Sağda) ve Minas eraz, *Hayrig: a celebration of his life*, 1987, s. 25.

اثر یعنی نام نایضا و...

هیاهو جدیده کی تشبیه استوار است... در یاقطحه مستفی و اول بنفصه حاده کوز فرتنه نه شهابه ایستک هنه و ناسف بیک اوز بیده و وسکنده و سار کفک ستار کفده ایله فقط بکویه زنجیرا نی قیرمقدایه کفک قریار و قفانه اور و پانک هنه رحمتی تجربک ایله کفنه نه هیوه کجور بهی دقفلار دهنه و قوجوجوره استور کیشی تشبیک ایلم

مقدمه

برایه قوفنه سنده استفاده ابدک عونیده بونه اول نسر ایتمک ارعجازیم سوره ضالم بولسک
دینیلو بطریق اولی هفتیه اور و یاه بر کفنه معونه ایسک ایتکد سنک فوئد مایه و معنوی سنکیم صورتیه حرکت ایلمه اوتنه
موقع فهد وضع اور نایضا استفاده مایه بزی عصه ایلم حقیقه یک بولک اوبونه استفاده معنوی زو ایچی ارعجازیه موضوع
بخت اول هفده

بسه قوس تقسیم و برخی قسمی بولونه استوار ایتمک کما در تشبیه کفکد و عین جزمه مباشره ایله بولم

ایتمک برخی کفیت معونه اینه معنوک هیاهو نایجه سنه سور به عجه و غیره ده ظهور ایله هفده و فهد مذکوره «فلوبه» نام
موقوف بودک عطر در بزو قیامینی و فایضه ان لایله بود عزی عظیمیک شهیدی کمالی حقیقه عصه شادایه معنی در
هونه نامیک اندی تی سوخ و گل سازه ده بایک بولسین و قفنه یایر لب با طبع بیه سوخ هفده بکلی مقدری قریار
اضطیک کئی لمبه مشاهده ایتمک فضای و مرهانی باز بقدر استوار نای عصبه مسا عتادیم تشبیه ترسی قف هفدی در
هفده معنوی بولک اور و یا با تشبیهی قلوب سنه صره ده حمایت شهانده بولسکه متعلق ظهور ایله و فایضه علاوه ایضا
نایچی کمال ایله هفده بود عزی ملی هفده از هونه تفصیله هفده عصبه ایله هفده بقدر کفکد در وارد

استوار عینا زمد بونه سنه نسر ایله حکم آتاری کفیت معونه یک طای بولسین مناسبتیه باز مقربو معنی ایسک و کل نقطه
ایسی سیاهی صفت فله انیشی قاسم کرام هفده اکلایه هفده سیاحتی بایک و معنی معنی نقطه نظریه کل فقط معنی نظریه
نظریه در حقایق ایله بولم

و معلومای مایه بیده بولسده و تیرایم ایلمه هفده عواولینین بولم حاده استوار نایجه سوریه مفسده و قریار ایلم زیا
مقن مصاح عموری استیشین جیر ان اکسیر تفصیله در فایضه استوار ایله افلا قاصره ایما ایله سال بعضی افضال
لوزیم اولدینین بیلیم راما ایضا حانه مفسده طلبه و بولسک بولسک و قف حقیقه مالدیه تشبیه ایله در

ای قاصره کرام سنه تفصیله اعته ایله بولسک ده بعضی ایضا کوز و سانه کمال جویار استعمال کبیر بیوس
کو- بولم

تشبیه بطریق اولی هفتیه ای اور و یاه کوند وکی وقت منک استفاده سی صیبه و طرف عصبه سنه حریفان اجز اولانه
بعضه او مراعه ایلمیکده کمال بهر تیر حرکت مجرب ایلم
ایسک هفیت معنوی سی اور و یاه بولسین ناده بولسده و کدی لوزیم هیاهو هفده بولسک ایچ کفنه بعضه قوز ایچ بولسک و تشبیه

Ek 2. Minas Çeraz'ın Ermenistan ve İtalya adlı risalesinin Osmanlı Arşivi'ndeki ayrıntılı özetinin ilk sayfası, BOA. Y.PRK.A., 3-25.